

Univerzita Karlova v Praze
Pedagogická fakulta
Katedra speciální pedagogiky

Umění neslyšících
**Možnosti využití arteterapeutických prvků při práci
se sluchově postiženými**

Autor: Tereza Pražská

Vedoucí práce: PhDr. Kateřina Hádková, Ph.D.

Praha 2010

NÁZEV:

Umění neslyšících: Možnosti využití arteterapeutických prvků při práci se sluchově postiženými

ABSTRAKT:

Práce se zabývá tematikou osob se sluchovým postižením ve vztahu k umění a využití arteterapeutických prvků. První část je věnována teoretickému vymezení problematiky sluchově postižených osob s důrazem na oblast jejich prožívání a chování. Druhá část práce popisuje různé způsoby uměleckého vyjádření jakožto projevy jejich svébytné kultury. Poslední část je pak propojením obou těchto oblastí v rámci arteterapie.

KLÍČOVÁ SLOVA:

Sluchové postižení, umění, arteterapie

TITLE:

Deaf Arts: Possibilities of the elements in art therapy work with hearing impaired

SUMMARY:

Work deals with the topic of hearing impairment in relation to use of the art therapy and art elements. The first part focuses on the theoretical definition of the problem with hearing disabilities with an emphasis on their experience and behavior. The second part describes the various ways of artistic expressions as an expression of their distinctive culture. The last part is linking the two areas through the art therapy.

KEY WORDS:

Hearing impairment, art, art therapy

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně pod vedením PhDr. Kateřiny Hádkové, Ph.D. V práci jsem použila informační zdroje uvedené v seznamu.

Praha, 11. června 2010

.....

podpis

Obsah

Obsah	5
Úvod.....	6
1 Vymezení pojmu sluchové postižení.....	7
1.1 Formy komunikace sluchově postižených osob	8
1.2 Klasifikace a etiologie sluchových vad	9
1.3 Vliv sluchového postižení na osobnost jedince	10
1.4 Výskyt a diagnostika psychických poruch u lidí se sluchovým postižením...	12
1.5 Utváření identity jedince se sluchovým postižením	15
1.5.1 Období školního věku a sluchové postižení	17
1.5.2 Adolescenti a sluchové postižení.....	18
1.6 Kultura neslyšících	19
2 Formy uměleckého vyjádření lidí se sluchovým postižením.....	20
2.1 Divadlo.....	20
2.2 Pantomima	22
2.3 Tanec	23
2.4 Hudba.....	24
2.5 Film.....	25
2.6 Výtvarné umění.....	26
3 Vymezení pojmu arteterapie	29
3.1 Teoretické pozadí arteterapie	30
3.2 Psychoterapeutické směry a jejich využití v arteterapii.....	30
3.2.1 Psychoterapie u lidí se sluchovým postižením	33
3.3 Historie arteterapie.....	34
3.4 Metody a techniky arteterapie.....	35
3.5 Složky arteterapie	37
3.6 Formy arteterapie	38
3.7 Komu je arteterapie určena?	39
4 Využití prvků arteterapie ve speciální pedagogice	39
4.1 Terapie uměním	40
4.2 Arteterapie jako součást komprehenzivní rehabilitace	41
4.3 Příklady využití arteterapie ve speciální pedagogice.....	41
5 Využití prvků arteterapie u lidí se sluchovým postižením.....	42
5.1 Výtvarná tvorba jako forma komunikace	42
5.2 Využití arteterapeutických prvků v rodině neslyšícího dítěte.....	43
5.3 Výtvarná tvorba a rozvoj myšlení.....	45
5.4 Výtvarná tvorba – sebepojetí a sebepercepce	47
5.5 Vztah arteterapeuta a klienta se sluchovým postižením	48
Závěr	50
Použitá literatura	51

Úvod

Práce, kterou zde překládám, je tématicky rozdělená do třech oddílů. V prvním z nich se zabývám problematikou osob se sluchovým postižením, jejím teoretickým vymezením, klasifikací sluchových vad a způsoby komunikace. Podstatnou část zde věnuji psychologické charakteristice osob se sluchovým postižením s cílem poukázat na odlišnosti v jejich chování a prožívání. Pojednávám zde zejména o některých psychických problémech, které se u neslyšících mohou projevit ve větší míře než se obvykle vyskytují u slyšících. Ve své práci se pokusím nastínit také přístup slyšící většiny vůči této minoritě a s tím související vznik komunity Neslyšících, jako svébytné jazykové a kulturní menšiny.

Ve druhém oddílu se budu zabývat kulturou Neslyšících v jejím užším pojetí, pozornost věnuji nejruznějším projevům uměleckého vyjádření s důrazem na výtvarné umění, jehož přesahem se dostáváme ke třetí, nejrozsáhlejší části, věnované tématice arteterapie jako prostoru, ve kterém se prolínají výše zmíněné oblasti umění a psychologie osobnosti (v našem případě psychologie osobnosti člověka se sluchovým postižením). Tento oddíl obsahuje teoretické vymezení pojmu arteterapie, pojednání o možnostech a přínosu arteterapie ve speciální pedagogice a na to navazující téma, využití prvků arteterapie u lidí se sluchovým postižením s konkrétními ukázkami některých praktických arteterapeutických postupů. Tyto činnosti jsou pak zaměřeny s ohledem na nutnost navázání těsnější vazby dítěte s rodičem a na rozvoj jeho myšlení a sebehodnocení pomocí využití arteterapeutických prvků. Poslední část této kapitoly je věnována terapeutickému vztahu s neslyšícím klientem.

1 Vymezení pojmu sluchové postižení

Jedinci se sluchovým postižením představují značně nehomogenní skupinu, jejíž variabilita je dána především různou strukturou a hloubkou sluchové vady, dobou, kdy k postižení došlo, celkovou úrovní rozvoje osobnosti a sociokulturními podmínkami, v nichž probíhala časná i následná surdopedická intervence. (Souralová, Langer, 2006) Z této skupiny se dají vyčlenit tři základní kategorie osob, a to osoby **neslyšící**, **nedoslýchavé** a **ohluchlé**. Jedná se o tři „*rozdílná postižení se zcela odlišnými a často dokonce protichůdnými potřebami.*“ (Hrubý 1997, s. 32)

Neslyšící

„*Světová zdravotnická organizace definuje jako neslyšícího toho člověka, který ani s největším zesílením neslyší zvuk.*“ (Hrubý 1997, s. 35) Hrubý za neslyšící považuje jedince, kteří se neslyšícími narodili, nebo o sluch přišli ještě před vytvořením řeči. Tyto jedince souhrnně označuje jako prelingválně neslyšící.

Nedoslýchaví

Souralová a Langer (2006, s. 177)) uvádějí, že se nedoslýchavost může pohybovat od minimálních ztrát sluchu, kdy si okolí nemusí zhoršeného stavu sluchu vůbec všimnout, přes střední nedoslýchavost, která již obsahuje určité omezení sluchových vjemů zejména v nevyhovujících akustických podmínkách, až po těžkou nedoslýchavost. V takovém případě má závažnost sluchové poruchy již podstatný vliv na kvalitu komunikace a zejména pak na samostatný vývoj mluvené řeči.

Ohluchlí

Ohluchlí jsou lidé, kteří ztratili sluch až po rozvinutí mluvené řeči. Tito lidé se se svou sluchovou vadou vyrovnávají zpravidla nejhůře¹.

V České republice je zhruba 0,5 milionu nedoslýchavých a neslyšících. Z nich podstatnou část tvoří nedoslýchaví, jejichž sluch se zhoršil z důvodu věku. Zhruba 15 000 nedoslýchavých a neslyšících se s vadou sluchu narodilo nebo jejich vada

¹ ČERVINKOVÁ, Kateřina. *Kulturní centrum ruce* [online]. 2004 [cit. 2010-05-12]. Svět neslyšících. Dostupné z WWW: <<http://ruce.cz/clanky/1/2-svet-neslysicich>>.

vznikla už v dětství.²

1.1 Formy komunikace sluchově postižených osob

„Dorozumívání se slyšícím okolím patří k největším problémům jedinců se sluchovým postižením, protože pro hlavní prostředek komunikace – mluvený jazyk – nejsou patřičně smyslově vybaveni. Při kontaktu se slyšícími jsou odkázáni především na vizuální příjem informací, v případě vnímání mluvené řeči na její odezírání ze rtů mluvící osoby.“ (Souralová, Langer, 2006, s. 182-183)

Znakový jazyk

Nejpřirozenějším komunikačním systémem pro neslyšící je vizuálně motorický, tedy znakový jazyk. Mezi základní charakteristiky znakového jazyka podle Vágnerové (2004) patří:

- jednotlivé znaky nejsou tak výrazově diferencované;
- znak není členěn na hlásky, resp. slabiky, je informační jednotkou;
- znakový jazyk má odlišnou gramatiku, užívá jiný slovosled, nesklonuje, nečasuje, vynechává předložky, vyjadřuje jinak zápor, redukuje syntax;
- znakový jazyk má i svou neverbální, informačně diferencující složku, která je vyjádřena mimikou.

Orální metoda – mluvená řeč

Po dlouhou dobu (viz. níže) byla orální metoda jedinou povolenou komunikační metodou pro sluchově postižené. Hlavním cílem této metody je vybudovat u sluchově postiženého řeč jak v orální, tak grafické podobě. Za její nejdůležitější složku bývá považováno *odezírání*, formy *prstových abeced* jsou jako doplněk akceptovány jen u méně striktních představitelů orálních metod. (Souralová, Langer, 2006)

Bilingvální metoda

Představuje způsob užívání dvou jazyků – *mluveného* a *znakového*, přičemž oba jsou respektovány jako stejně významné³

² *Informační portál pro osoby se specifickými potřebami* [online]. 2007 [cit. 2010-06-12]. Helpnet. Dostupné z WWW: <<http://www.helpnet.cz/sluchove-postizeni>>.²

³ tamtéž

Totální komunikace

„Totální komunikace vyžaduje zařazení sluchových, manuálních a orálních způsobů komunikace s cílem zajistit účinnou komunikaci se sluchově postiženými osobami a mezi nimi vzájemně. Pro předání informací se užívá mluvená řeč, prstová abeceda, psaní, čtení, odezírání, mimika, pantomima, kresba, film, divadlo, gesta, znakový jazyk.“⁴

Prstové abecedy

„Jsou soustavy znaků, které jsou tvořeny většinou prsty pravé ruky nebo jindy obou rukou. Znázorňují jednotlivé hlásky nebo písmena abecedy.“⁵

1.2 Klasifikace a etiologie sluchových vad

Sluchové vady lze klasifikovat podle:

a) stupně postižení;

Jednotlivé stupně sluchových poruch lze měřit podle kvantity měřené v decibelech. Světová zdravotnická organizace (WHO) z roku 1980 stanovila mezinárodní škálu stupňů sluchových poruch:

- lehká sluchová porucha (26-40 dB)
- střední sluchová porucha (41-55 dB)
- středně těžká sluchová porucha (56-70 dB)
- těžká sluchová porucha (71-90 dB)
- úplná ztráta sluchu (Souralová, Langer, 2006)

b) místa vzniku postižení;

Hrubý (1998) dělí vady sluchu podle místa vzniku na tři základní skupiny – **vady převodní, vady percepční a vady kombinované.**

Pokud dojde k poruše v mechanické části sluchové dráhy (vnější nebo střední ucho), je narušen převod zvukových vibrací do hlemýždě. Tyto vady proto nazýváme převodními.

Dojde-li k nějakému poškození ve vnitřním uchu nebo ve vyšších etážích

⁴ DERNIE, Věra. *Informační a vzdělávací portál školství Zlínského kraje* [online]. 2008 [cit. 2010-06-12]. Metody, postupy a zásady práce s neslyšícím žákem. Dostupné z WWW: <<http://www.zkola.cz/zkeu/pedagogictipracovnici/kabinetvychovnehopradenstvispecialnipedagogikyaskolnipsychologie/specialnipedagogika/2034.aspx>>.

⁵ tamtéž

sluchové dráhy, je narušeno vnímání (percepce) zvuku. Těmto vadám říkáme percepční. Dále se můžeme setkat i s kombinovanými vadami, na kterých se podílí jak percepční, tak převodní složka. (Hrubý, 1998)

Všechny tyto tři typy vad můžeme souhrnně označit jako vady *periferní*. Oproti tomu existují také vady *centrální*, které se týkají abnormálního zpracování zvukového signálu v korovém a podkorovém systému.⁶

c) doby vzniku

Podle Hrubého (1998) se sluchové vady dělí na vrozené a získané.

1.3 Vliv sluchového postižení na osobnost jedince

Jestliže mluvíme o lidech se sluchovým postižením, musíme mít na mysli, že se jedná o velmi diverzifikovanou skupinu osob, kterou je velmi těžké definovat, proto bychom se měli vyvarovat vyvozování jakýchkoliv kategorizujících závěrů. Na formování osobnosti jedince s postižením se podílí množství faktorů. V případě sluchového postižení, hraje v neposlední řadě významnou roli zejména raná komunikace v rodině a volba komunikační metody ve které se budou zakládat vztahy dítěte s okolím. Právě obtížná komunikace s okolím, jako takzvaný sekundární handicap vyplývající ze sluchového postižení, má značný dopad na jeho psychiku. Výstižně situaci popsala americká hluchoslepá básnířka Helena Kellnerová „Slepota odděluje člověka od světa věcí, hluchota od světa lidí.“ (in Hrubý, 1997)

V této části své práce vycházím z předpokladu, že psychika jedince se sluchovým postižením může být nepříznivě ovlivněna právě přítomností onoho sekundárního handicapu v podobě obtížné interakce s okolím, v některých případech znesnadněnou schopností vyjadřovat své pocity, přání a podobně. Právě tyto negativní reakce, se kterými se sluchově postižený setkává, z toho vyplývající narušené sebehodnocení a problematická komunikace se světem, mohou přispívat různou měrou ke vzniku nebo rozvoji psychických problémů. Samozřejmě nelze prožívání a chování osob se sluchovým postižením nijak zobecňovat. To, jakým způsobem se bude psychika jedince vyvíjet závisí především na subjektivním vnímání jeho postižení. V důsledku časté citové deprivace se však u těchto lidí ve větší míře, než je tomu u slyšících,

⁶ tamtéž

objevují zmíněné problémy.

Potměšil (2007) uvádí některé specifické projevy psychiky lidí se sluchovým postižením, ke kterým dochází v řadě případů na základě nízkého sociálního chápání, pocitu závislosti (častá hyperprotektivní výchova) a snížení sociální adaptability. U dětí se pak objevují obtíže v chápání prosociálních pojmů, narušení sebereflexe v důsledku egocentričnosti a absence respektování názorů druhých. Díky tomu se u některých z nich vyskytuje až chaotické chování, pocity napětí a nejistoty, které se ventilují neadekvátními reakcemi, narušená pozornost, neadekvátní sociální vztahy se slyšícími vrstevníky a dospělými, agresivní chování, emocionální nevyrovnanost, zvýšená závislost na jiných, problémy se spaním nebo s usínáním, úzkostné chování, neschopnost nebo obavy si hrát, narušené sebehodnocení, projevující se zvýšená snaha dosáhnout úspěch podvodem, úskokem, či jiným snadnějším způsobem, zvýšená snaha o upozornění na sebe za každou cenu, problémy s vystižením, nebo s popisem emocí, tendence reagovat podle aktuálních impulzů, u dospělých absence zájmů, koníčků, nepřiměřená obava z neúspěšnosti a z jejích následků, nebo zvýšená frekvence stavů denního snění. Zborteková (in Potměšil, 2007, s. 83-84) popisuje u lidí se sluchovým postižením problémy v oblasti sociální, kognitivní, emocionální a v oblasti chování.

Kristina Kratochvílová (2009), pracující ve Speciální psychologické poradně pro sluchově postižené, vychází ze své praxe a popisuje některé negativní pocity, které neslyšící děti zažívají obecně častěji než děti slyšící. Může se jednat o pocity nenávisti, sebeobviňování, frustrace, strachu, žárlivosti, trvalé úzkosti, izolace, vyčerpání, studu, méněcennosti, citlivost, podezřívavost, děti mívají nedostatek sebedůvěry, svalují neúspěchy na sluchovou vadu a podobně.⁷ Na emocionální poruchy u dětí se sluchovým postižením poukazuje i Malet (1989, s. 76), pozorujeme je zejména v rodinách, kde se slyšící rodiče dostatečně nevyrovnali s postižením svého dítěte a jejich komunikace bývá chudá například z důvodu nepřijetí znakového jazyka.

⁷KRATOCHVÍLOVÁ, Kristina. Problémy s identitou neslyšících. *Info-Zpravodaj*. 2009, 4, s. 22-23.

1.4 Výskyt a diagnostika psychických poruch u lidí se sluchovým postižením

Je opět velmi těžké hovořit obecně o psychických poruchách lidí se sluchovým postižením. Kdo zjistí, která porucha vzniká v důsledku přítomnosti sluchové vady a která by se u jedince objevila i bez její přítomnosti?

Existuje výzkum, který v roce 1966 uskutečnili Altshuler a Rainer, dokazující, že přítomnost sluchové vady může souviset s výskytem specifických psychiatrických předpokladů. Například nejrůznější virové infekce (cytomegalovirus, meningitida a podobně) způsobující sluchové postižení mohou zapříčinit také vznik specifických poruch učení, poruch pozornosti nebo emoční nestabilitu. Samotné sluchové postižení však nemůže způsobit psychopatologii. Přestože není vždy možné učinit přesné srovnání incidence psychických onemocnění u slyšících a neslyšících, výzkumy obecně ukazují, že výskyt psychických onemocnění u obou skupin je srovnatelný. (Denmark, 1994). Názory na tuto problematiku se však častokrát liší. (Horoviz, 2007)

V roce 1989 zasedal v Utrechtu kongres věnovaný mentálnímu zdraví lidí se sluchovým postižením. Přednášel zde například skandinávský psychiatr Jørgen Remvig, který tvrdí, že neslyšící mají odlišnou mentalitu nežli slyšící. Ztotožňuje se s názorem psychiatra Terje Basiliara (1964), který dokonce našel souhrnný název pro tyto odlišnosti v psychice neslyšících, označil je za takzvanou *Surdofrenii*. Surdofrenie se podle Basiliara vyznačuje tendencí k soustředěnému myšlení a oslabením intuice; rigiditou v myšlení a chování; tendencí přenášet vinu a odpovědnost na druhé; sníženou schopností náhledu na sebe sama a sebeobviňováním; přeceňováním vlastních schopností; impulzivitou a předváděním se. Sám Remvig však přiznává, že se tyto vlastnosti u neslyšících mohou projevovat v různé míře a někde dokonce vůbec ne, zejména v rodinách, kde je užíván znakový jazyk. Domnívá se, že surdofrenie je srovnatelná s narušením ega u slyšících dětí, nejedná se tedy o psychopatologii v pravém slova smyslu. (Remvig, 1989, s. 57-59)

Denmarc (1994) zaznamenává u lidí se sluchovým postižením časté prožívání úzkostí a depresí vyskytující se zejména u postlingválně ohluchlých dětí. Dále jsou to například narušené volní poruchy projevující se ztrátou sebekontroly a agresivitou. Agresivní chování může být odpovědí na frustrující zážitky, a skoro vždy odkazuje na narušené mezilidské vztahy. Neslyšící často zažívají frustraci, když se pokouší

komunikovat se slyšícími. Může se projevat v dětství (výbuchy nálad) a převážně u nevyspělých lidí se sluchovým postižením, zejména u těch, kteří mají chudé komunikační schopnosti. Za agresivitu bývá často zodpovědná neschopnost vyjádřit adekvátním způsobem své pocity, především, jak uvádí autor, dostatečně rychle a srozumitelně vyjádřit pocity nespokojenosti a nelibosti.

V psychiatrii je efektivní komunikace naprosto zásadní. Není to pouze obsah a forma myšlení, které jsou diagnosticky důležité, je to také emocionální zabarvení pacientova výkladu. Z toho vyplývá, že všechny komunikační bariéry mezi psychiatrem a pacientem, i když mohou být jen velmi nepatrné, způsobují obtíže při diagnostice. Když mají prelingválně ohluchlí lidé nedostačující verbální schopnosti i schopnosti vyjadřovat se ve znakovém jazyce, budou mít velké potíže při popisování svých pocitů a přání. V některých situacích může být obtížné, místy nemožné, odhalit přítomnost psychických abnormalit. (Denmarc, 1994)

V důsledku toho dochází při diagnostice lidí se sluchovým postižením častokrát k mylným závěrům. Denmarc (1994) ve své publikaci uvádí nejčastější problémy při psychiatrickém a psychologickém hodnocení lidí se sluchovým postižením:

psychická porucha je těžko rozpoznatelná

Problémy v komunikaci mohou maskovat psychickou poruchu i několik let. To ztěžuje fakt, že mnozí pracující se sluchově postiženými nemají potřebné znalosti k rozpoznání těchto poruch. Častokrát bývají symptomy psychické poruchy chybně připisovány sluchovému postižení.

psychické poruchy mohou být mylně diagnostikovány

Komunikační problémy mohou být mylně připisovány duševní poruše. Například paranoidní schizofrenie, ačkoli nebyla zjištěna vyšší incidence této poruchy u neslyšících, bývá jim diagnostikována častěji než slyšícím. U některých neslyšících se postupně mohou vytvořit určité obranné mechanismy a jejich chování tak vykazuje podobné rysy jako je tomu u schizofreniků. Tyto jejich postoje však mohou mít úplně jinou příčinu, například nedůvěru vůči slyšícím, která je podložena jejich osobními zkušenostmi. Na vině může být také frustrace z neuspokojivé komunikace a její následky například v podobě agresivního chování, jak je uvedeno výše. (Horovitz, 2007)

může být chybně diagnostikováno mentální postižení

V dětství nemusí být částečná nedoslýchavost zprvu rozpoznána, zpoždění dítěte ve vývoji bývá v některých případech mylně připisováno mentálnímu postižení. Mentální postižení je také častou příčinou narušené komunikační schopnosti, to vyvolává chybnou představu o nízké mentální úrovni dítěte. Další problémy mohou nastat, když neslyšící podstupují psychometrické testy. Pakliže s nimi nebude psycholog schopný efektivně komunikovat, může dojít k nepřesnému vysvětlení instrukcí, nepochopení ze strany klienta a podobně, výsledky tedy budou pravděpodobně zkresleny.

mentální postižení nemusí být rozpoznáno

V některých případech dochází k tomu, že je sluchové nebo mentální postižení přehlíženo, dítě je tak například označeno pouze za sluchově postižené a veškeré narušené schopnosti jsou přičítány už jen tomuto postižení.

Problematicke chybných diagnóz u lidí se sluchovým postižením ve svém příspěvku na kongresu v Utrechtu věnuje i Monteiro (1989). Kromě již zmíněných komplikací spjatých s nevyhovující komunikací, zmiňuje i negativní pocity profesionálů z řad psychologů a psychiatrů při setkání se sluchově postiženým klientem. Tyto pocity, nečastěji pocity bezmoci a beznaděje, vyplývají z nedostatku informací o problematice života lidí se sluchovým postižením a z neschopnosti komunikovat s nimi adekvátním způsobem. Meadow a Shlesinger (1972, s. 53 in Monteiro, 1989) dokonce popisují takzvanou šok - stáhnutí se – strnutí reakci, kterou někteří profesionálové zažívají při kontaktu s neslyšícím. Kvůli těmto pocitům a tlaku, který je nutí přednést za každou cenu nějaký závěr, častokrát stanoví nesprávnou diagnózu.

1.5 Utváření identity jedince se sluchovým postižením

Znakem celistvé identity je pocit zakotvení v našem životě. Naše ideální já (tedy jací bychom chtěli být) by se příliš nemělo lišit od reálného já. Pokud bychom chtěli být někým úplně jiným, nežli jsme, znamená to, že nejsme sami se sebou spokojeni. Ani naše identita pak nemůže být stabilní. Důležitý je také soulad mezi vnitřním prožíváním a vnějšími projevy. Stabilní a celistvá identita je podmínkou pro kvalitní život, seberealizaci a fungování ve společnosti.⁸

Většina lidí se sluchovým postižením řeší dilema, kam se začlenit, zda se cítí být spíše součástí majoritní skupiny slyšících, nebo minority neslyšících. Na této volbě pak do značné míry závisí, jakým způsobem se bude formovat jejich vlastní identita, tím pádem i postoj k sobě samému a náhled na sebe sama (neboli sebereflexe). *„Sebepojetí a sebereflexe se v počátcích života dítěte rozvíjí na základě vymezení vztahu k okolnímu prostředí, k matce a ostatním osobám jako nalézání hranic vlastní identity prostřednictvím interakce a komunikace.“* (Potměšil, 2007, s. 27)

Jejich rozhodnutí je ovlivňováno několika faktory - stupněm a dobou vzniku sluchového postižení, způsobem komunikace v rodině (orální metoda versus znakový jazyk), dále pak postojem rodiny k lidem se sluchovým postižením obecně (mnozí rodiče mají zkreslené informace a často považují začlenění svého dítěte do komunity Neslyšících za selhání), školou, kterou navštěvují (běžná základní škola versus škola pro sluchově postižené) a podobně. Začlenění se do skupiny ať už slyšících nebo neslyšících je individuální záležitostí. Protože každému vyhovuje něco jiného, nelze tedy s obecnou platností říci, jaké prostředí je pro sluchově postiženého jedince tou nejlepší volbou.

Zásadní vliv na sebepojetí dítěte se sluchovým postižením má přístup jeho okolí, zejména pak nejbližšího okolí, jakým je rodina. Pro vytváření stabilní identity je velmi důležité přijmout ho takové, jaké je. Z tohoto důvodu jsou na tom lépe neslyšící děti vychovávané neslyšícími rodiči, kteří lépe rozumí jejich potřebám, a kteří mu poskytují vhodný vzor, se kterým se dítě může identifikovat. Zásadní výhodou je také možnost komunikovat s dítětem již v raném období jeho vývoje. Jak je známo, jazyk nám

⁸ Citováno z přednášky profesorky Stuchlíkové ze dne 13. 2. 2010 (Jihočeská univerzita, Ateliér arteterapie)

pomáhá formovat myšlenky, proto i představy o sobě samém a o světě kolem nás získávají konkrétní, ucelenější podobu. Jazyk je dále významný z hlediska porozumění pravidlům sociální interakce. Kultura je lidem zprostředkována především právě skrze jazyk. Kulturní přenos v rodině slyšících rodičů a neslyšících dětí tak bývá značně snížen. (Gregory, 1995)

Dlouhou dobu převládal v naší společnosti názor, který lze označit za medicínský. Lidé, zastávající pohled medicínský se domnívají, že nejvhodnější je vzdělání neslyšícího dítěte v běžné škole, kde je nuceno využívat veškeré zbytky sluchu a odezírat, využívat tedy orální metodu komunikace namísto znakového jazyka. Podle nich bude dítě tímto způsobem připraveno komunikovat s většinovou společností. Otázkou zůstává, jaká bude kvalita této komunikace s dítětem po dobu školní docházky v kolektivu pouze slyšících dětí. Necítí-li se neslyšící člověk součástí této skupiny, chápe svou hluchotu jako postižení a neztotožňuje se s jazykově kulturním pohledem neslyšících. (Kosinová, 2008)

Optikou medicínského pohledu je sluchové postižení vnímáno jako znevýhodňující podmínka, která by měla být redukována užitím kochleárních implantátů, sluchadel, nebo jiné medicínské intervence. Takto smýšlející jedinci předpokládají, že hlavním zájmem neslyšících je zapojit se v co největší míře do většinové společnosti slyšících právě redukcí sluchového postižení a užíváním mluveného jazyka. Používání znakového jazyka v době prosazování orální metody, jako jediné přípustné, bylo považováno za slabost. Lidé byli nuceni popřít existenci sluchového postižení, jakožto přirozenou součást své identity. (Horovitz, 2007)

Jejich identita se tedy utvářela v závislosti na požadavcích slyšící většiny, které však mnozí neslyšící nedokázali naplnit. Útlak a neporozumění ze strany majority v mnohých neslyšících vyvolával pocity méněcennosti, které se posléze promítly do jejich negativního sebepojetí. (Kosinová, 2008)

V současné době se začíná prosazovat názor (především zásluhou mladých lidí se sluchovým postižením), že neslyšící tvoří kulturní a jazykovou menšinu využívající znakový jazyk jako svébytný a rovnocenný komunikační prostředek. Také vzdělávání na některých školách v České republice je žákům zprostředkováváno ve znakovém jazyce. Potměšil (2005) podotýká, že pokud se jedinec se sluchovým postižením identifikuje se skupinou vykazující prvky kulturní menšiny, nepřijímá označení postižený,

handicapovaný. Jsou to ti, kteří přijímají označení Neslyšící (v kontrastu neslyšící jako medicínské označení).

V roce 1995 provedli ve Velké Británii Bishop a Sheldon výzkum zaměřený na volbu komunikační metody. Z výzkumu vyplývá, že se mladí lidé cítí být součástí té komunity, jejímž jazykem komunikují. Ti, kteří využívají znakový jazyk, se řadí ke komunitě Neslyšících, ti, kteří používají orální metodu, mají více přátel mezi slyšícími a cítí se být součástí této skupiny. (Gregory, 1995)

1.5.1 Období školního věku a sluchové postižení

V šesti letech dítě zpravidla nastupuje do školy. Pokud je dítě se sluchovým postižením integrováno v běžné základní škole, má právě zde možnost srovnání se se slyšícími spolužáky. Skrze toto srovnání pak vnímá svojí jinakost. Nástup dítěte do běžné základní školy může být pro rodiče určitým potvrzením normality svých dětí. Ne vždy je ale vzdělávání na běžných základních školách, namísto na školách pro sluchově postižené, žádoucí. Integrovaní s těžkým sluchovým postižením si často stěžují na osamělost a izolaci ve třídě. Interakce slyšících žáků s handicapovaným spolužákem bývají chudší, až tři čtvrtiny žáků se sluchovou vadou jsou ostatními opomíjeni. Jen vzácně jsou v kolektivu slyšících vrstevníků na předních místech popularity. Vzájemný kontakt mimo vyučování bývá omezený. Integrované děti si uvědomují, že jsou v něčem „jiné“ než ostatní. „ *Hlavním problémem neslyšících dětí je, že jejich přijetí světem slyšících není nikdy stoprocentní a pokud se včas nenaučí na odpovídající úrovni i znakový jazyk, odmítne je i společenství neslyšících. V důsledku toho jsou často velice osamocené.*“ (Hrubý, 1997, s. 33) Pro svou sluchovou vadu se mnohdy stávají terčem šikany. Jde zejména o verbální šikany, kde je hlavním předmětem posměšků právě ona vada, na což jsou děti se sluchovým postižením obzvláště citlivé. Čím méně je žák součástí kolektivu, tím více se ho týkají projevy šikany. Šikana je silným sociálním stresem a může mít do budoucna pro dítě neblahé následky. Těmi bývají například sklony k úzkosti nebo depresivní ladění. Také chování se v důsledku šikany a vyčleňování z kolektivu mění, někdy se děti stávají agresivnějšími. Zkušenosti nám ukazují, že jakmile je neslyšící dítě s problémy v chování začleněno do komunity neslyšících lidí a začne docházet do školy pro sluchově postižené žáky, prognózy bývají

příznivější. Je zřejmé, že se zde dítě cítí lépe, bezpečněji. (Kratochvílová, 2008)⁹

Identita je prožíváním toho, čím je jedinec. Pokud bude neustále na společenském okraji a druhými opomíjen nebo dokonce napadán, utrpí jeho přesvědčení o svých schopnostech a vlastnostech značné újmy. Vlivem vnímání jeho nepříznivého postavení ve skupině, se může obraz sebe sama (jeho sebepojetí) formovat negativním směrem. Podle *Teorie sociální identity* H. Tajfela (1978 in Výrost a Slaměník, 2008, s. 410) si jedinci vybírají pro porovnávání takovou skupinu, vzhledem ke které vyzní jejich hodnocení lépe. To dokazuje i Kratochvílové tvrzení o přínosu zařazení sluchově postiženého dítěte do komunity neslyšících.

1.5.2 Adolescenti a sluchové postižení

Druhým a pro nalezení identity nejvýznamnějším obdobím je věk adolescence. Erikson toto období označuje jako „*krize identity*“. „Adolescent je kritický k hodnotám, názorům, chování a celkovému stylu života rodičů. V polemice hledá adolescent informaci, potřebuje být v tomto hledání aktivní, už pro něj není vnitřně přijatelné, aby byl pouhým objektem, který je někým poučován.“ (Vymětal, 2002)¹⁰

Právě osamostatnění se na rodičích a navazování sociálních kontaktů představují pro neslyšící adolescenty problematické oblasti. Rodiče, často v dobré víře, zastávají za dítě funkce, které by zvládlo samo. Snaží se dítě chránit, na místo toho ho však zbavují samostatnosti. Další roli, kterou rodiče za děti bohužel často přebírají, je role organizátora a zprostředkovatele kontaktů dítěte se svými přáteli (organizování schůzek, posílání zpráv, a podobně), což může způsobit řadu nepříjemností nehledě na to, že tím dítě ztrácí své soukromí.

Co se týče společenského života, tak většina slyšících lidí navazuje přátelství ve škole, mezi kolegy v práci, během volnočasových aktivit, nebo při náhodných situacích. Neslyšící lidé se nejčastěji seznamují s novými lidmi v organizacích pro sluchově postižené. Ukazuje se, že většina sluchově postižených má při vytváření kontaktů potíže. Jádrem problémů je komunikační bariéra. Nejen ztížená interpersonální komunikace se slyšícími, ale také nemožnost získat celou řadu takzvaně náhodných informací, na které se člověk primárně nesoustředí, ale které zachytí například při

⁹KRATOCHVÍLOVÁ, Kristina. Šikana a žáci se sluchovým postižením. *Info-Zpravodaj*. 2008, 3, s. 25.

¹⁰VYMĚTAL, Štěpán. K Problematice adolescence. *Info-Zpravodaj*. 2002, 2, s. 16-17.

konverzaci druhých osob, při poslechu rádia, televize a podobně. Absence těchto informací získávaných v každodenních rutinních situacích, pak znesnadňují chápání významů v přímé komunikaci se slyšícími. (Gregory, 2005)

Ačkoliv jsou mladí lidé tímto způsobem izolováni, bylo by chybou přičítat tyto skutečnosti postižení jako takovému. Sociální život sluchově postižených osob variuje od bohatosti kontaktů k pocitům osamělosti, záleží tedy hlavně na subjektivním vnímání adolescenta, které se odvíjí od hodnocení sebe sama.¹¹

1.6 Kultura neslyšících

Kultura je obecně definována na základě modelového chování, umění, víry, sdílených hodnot, zvyků, historie a společného jazyka určité skupiny lidí. Podle definice kultury v jejím antropologickém pojetí je kultura negenetická, specificky lidská, symbolická (je uspořádanou soustavou symbolů, které tvoří kód naší komunikace a zároveň jakési pomyslné brýle, jimiž hledíme na svět), adaptativní (vázaná na konkrétní prostředí), sdílená a integrovaná (jde o vnitřně provázaný systém, kde jsou jednotlivé složky ve vzájemných vztazích)¹²

Po dlouhém útlaku a nepochopení ze strany slyšících, kdy převažoval vliv takzvaných italistů, a komunikace ve znakovém jazyce byla zakazována, chápali neslyšících založení vlastní komunity jako výraz svobody a nezávislosti na této většině. Komunita neslyšících sama sebe definuje jako kulturní a jazykovou menšinu Neslyšících, ve které lidé sdílí stejný komunikační prostředek (znakový jazyk), který tvoří základ skupinové soudržnosti a identity. Do této skupiny patří lidé, jejichž primární vztah ke světu je vizuální, ve smyslu vizuálně přijímaného a gesticky-znakově vysílaného kódu. Kulturu neslyšících tvoří lidé, kteří se narodili hluší nebo sluchovou vadu získali v nízkém věku. Jsou to lidé, kteří mohou mít lehčí či těžší sluchovou vadu, ale mohou sem patřit i slyšící děti neslyšících rodičů. Kultura Neslyšících je označení, ve kterém velké „N“ ukazuje na hrdost se ztotožněním se s tímto kulturním společenstvím. Hluchota je zde vnímána pozitivně. Příkladem může být fakt, že mnoho neslyšících rodičů si přejí, aby se jejich dítě narodilo jako neslyšící a ne jako slyšící.

¹¹ tamtéž

¹²ŠVINGALOVÁ, Dana . *Liberecké romské sdružení* [online]. 2007 [cit. 2010-06-10]. Kultura. Dostupné z WWW: <<http://www.multikultura.cz/multikulturni-vychova/vychozi-pojmy/kultura/>>.

(Kosinová, 2008)

Hrubý (1999) dodává, že Neslyšící jsou jednou z nejsoudržnějších menšin vůbec, protože je stmeluje velmi snadná vzájemná komunikace a naopak velmi nesebná komunikace a tisíce každodenních nedorozumění s vnějším světem. Někdy se proto mohou zdát až příliš uzavřenou skupinou, do které není snadné proniknout. (in Kosinová, 2008, s. 14)

2 Formy uměleckého vyjádření lidí se sluchovým postižením

V této části kapitoly se pokusím stručně představit jednotlivé druhy umění lidí se sluchovým postižením, jakožto formu jejich osobitého vyjádření a způsobu sebe prezentace.

„Umění vyrůstá ze vztahů mezi lidmi. A k ním se také – „oklikou přes vesmír“ – vždy znovu vrací, aby na ně působilo – citlivěji a podnětněji než jiné lidské aktivity. Umělecká tvorba člověku poskytuje výjimečný a jinde nedosažitelný prostor ke svobodnému kulturnímu projevu. Je to prostor plný tajemství; vždyť pochází z těch stránek lidské duše, které jsou jen zdráhavě přístupné rozumovému poznání.“ (Slavík, 2001, s. 9)

„Umění je mezi neslyšícími velmi rozšířené a má svou dlouholetou tradici.“ (Kosinová, 2008, s. 19). Tvoří nedílnou součást jejich života.

Stejně tak, jako je znakový jazyk vizuálně motorickým systémem, mezi nejrozšířenější a zároveň nejoblíbenější formy uměleckého vyjádření této povahy patří divadlo a pantomima. V dnešní době se v rámci kultury neslyšících začínají objevovat i takové formy uměleckého vyjádření, které jsou na první pohled velmi neobvyklé, typickým příkladem je hudba. Pro neslyšící jsou kulturní akce v podobě výstav, divadelních představení a koncertů vítanými společenskými událostmi, kde se mohou setkávat se svými přáteli. Na místě spolu rozsáhle debatují dlouhé hodiny kolikrát i po skončení samotné akce.

2.1 Divadlo

Divadlo je třeba posuzovat v kontextu společenského vývoje, neboť se tyto oblasti vzájemně propojují. Hlavním tématem nově vznikajících divadelních souborů je

problematika života Neslyšících ve společnosti slyšících, která reflektuje soudobé postoje majority a vztahy mezi oběma skupinami. Neslyšící se tak snaží mimo jiné o jakousi společenskou osvětu prostřednictvím divadelního prožití. V repertoáru těchto divadel najdeme dále například inscenace čerpající ze života a děl osobností, které ovlivnily směřování Neslyšících, oblíbená jsou také historická témata. (Pavlovičová, 2002)

Realizace profesionálního divadla Neslyšících je ve střední Evropě podle Pavlovičové poměrně novým fenoménem, americký kontinent má však s profesionálním divadlem Neslyšících zkušenosti několika desítek let – prvním profesionálním divadlem Neslyšících se již roku 1957 stalo Národní divadlo Neslyšících, které dnes sídlí ve státě Connecticut. V České republice vznikla příznivější půda pro budoucí profesionální divadlo Neslyšících až v roce 1992 s otevřením ateliéru výchovné dramatiky pro neslyšící se zaměřením na pohybové výchovné disciplíny na Janáčkově akademii múzických umění v Brně, v němž je možné studovat tříletý bakalářský program a poté jednoletou individuální hereckou specializaci. Zde se také začala profesorka Zoja Mikotová systematicky zabývat uměleckým využitím znakového jazyka na prknech divadla. Prvně vzniklým profesionálním divadlem pro Neslyšící se stalo v roce 2000 Vlastní divadlo Neslyšících jako první sekce Divadla v 7 a půl v Brně, které realizuje inscenace ve znakovém jazyce. Pro společnost neslyšících to znamená zcela přirozené naplnění touhy po divadle v mateřském jazyce. (Pavlovičová, 2002)

Na jevišti se používají různé formy znakového jazyka, jedná se o jevištní znakový jazyk, což je speciálně upravený znakový jazyk pro jevištní účely (vzhledem k odstupu od diváka, pohybovým změnám v prostoru, osvětlení, dynamice děje a podobně), dále pak se využívá rozvinutí pohybové složky znakového jazyka do estetické a srozumitelnější podoby. Ve vývoji divadla neslyšících postupně docházelo k takzvané multimedializaci, neboli k propojování znakového jazyka a mluvení pro zpřístupnění inscenací jak neslyšícímu, tak slyšícímu divákovi.¹³

Na našem území existuje pouze jediné profesionální divadlo Neslyšících, neslyšící herce však můžeme vidět v některých angažmá pražských divadel, jako je například divadlo Minor, v inscenaci věnující se tematice života neslyšících *Pod*

¹³ tamtéž

hladinou ticha, která vypráví příběh neslyšící malířky. Podobným počinem je představení *U výčepu* v Divadle Čertovka, které se opět věnuje tématice života neslyšících. Hrají zde čtyři mladí neslyšící herci spolu se známým, v této oblasti angažovaným, hercem a moderátorem Jaroslavem Duškem. (www.ruce.cz)

Za zmínku stojí i zpřístupnění běžných divadelních představení pro neslyšící diváky. Divadelní představení a koncerty pravidelně tlumočí od roku 2003 Česká komora tlumočnicků znakového jazyka. Na svých webových stránkách představují různé druhy divadelního tlumočení, mezi něž patří statické, zónové a stínové tlumočení. Nově se k nim řadí i speciální typ tlumočení divadla, kdy je tlumočnick zároveň v roli herce i tlumočnicka. K formě tlumočení divadla, která však nebývá uměleckým tlumočením, patří také balkónové tlumočení, které je však pro diváka velmi nepohodlné, protože musí střídavě přenášet pozornost z děje na tlumočnicka a naopak, jedná se o takzvaný pingpongový efekt (jeden tlumočnick tlumočí celé divadelní představení a je umístěn mimo jeviště na balkóně, kde jsou velmi často umístěni i samotní neslyšící diváci).¹⁴ V současné době se rozšiřuje repertoár tlumočených představení do znakového jazyka, z těch nejznámějších můžeme jmenovat *Perfekt Days* v Divadle na Zábřadlí, *Johnatan Livingstone Racek* v Divadle Čertova nebo již zmíněné představení *Pod hladinou ticha* v divadle Minor.

2.2 Pantomima

Pantomima má v historii neslyšících dlouholetou tradici, vnikla mnohem dříve než divadelní představení ve znakovém jazyce. Roku 1973 byl založen v rámci projektu pantomimy neslyšících pražský soubor Nepanto, vedoucím projektu se stal Ladislav Spilka. V roce 1982 vznikl soubor pantomima S. I. (Pantomima System International) jako součást tehdejšího Svazu československých invalidů. Navázal na tradici české pantomimy sluchově postižených, která v minulosti vlivem neustálého tlaku oralismu začala postupně slábnout. (Pavlovičová, 2002) Nepanto a Pantomima S. I. jsou nejznámějšími představiteli pantomimy neslyšících v České republice.

Od roku 1970 se každé dva roky koná Mezinárodní festival pantomimy

¹⁴ ČERVINKOVÁ, Kateřina; DINGOVÁ, Naďa. *Česká komora tlumočnicků znakového jazyka* [online]. 2008 [cit. 2010-04-18]. Průvodce základní tlumočnickou terminologií. Dostupné z WWW: <<http://www.cktzj.com/index.php?page=term>>.

neslyšících v Brně pořádaný Svazem neslyšících a nedoslýchavých v České republice a Evropským centrem pantomimy neslyšících (ECPN), kterého se účastní české i zahraniční soubory a kromě pantomimy jsou zde k vidění i ostatní divadelní žánry. Cílem tohoto festivalu je podle neziskové organizace Evropského centra pantomimy neslyšících vytvořit takové prostředí, které by řešilo kulturní potřeby zdravotně postižených (zejména sluchově) a tím snižovat nepříznivé důsledky sluchových vad, zároveň prostřednictvím této akce integrovat sluchově postižené v rámci Evropy. Aktivity tohoto sdružení jsou zaměřeny na rozvoj pantomimy a pohybového divadla, prosazuje divadlo a pohyb jako účinnou formu terapie. U herců a tvůrců je to také rozvoj fantazie a kreativity. Pantomima má vynikající výsledky psychorehabilitační i umělecké.¹⁵

2.3 Tanec

Tanec se mezi neslyšícími těší velké oblibě, vzhledem k vizuálně motorické povaze znakového jazyka je pro ně pohyb při tanci přirozenou cestou k seberealizaci a k vyjádření svých niterných pocitů. Neslyšící mohou studovat step, moderní a klasický tanec na Janáčkově akademii múzických umění v Brně, dále mají možnost navštěvovat taneční kurzy určené neslyšícím v rámci škol, nebo speciální lekce tanečních pro neslyšící.

Taneční lektor neslyšících dětí Oldřich Kouřimský založil taneční klub, který byl v dějinách Českého svazu tanečního sportu prvním registrovaným tanečním klubem neslyšících. Ve svém příspěvku z roku 2006 popisuje své zkušenosti s dětmi slovy: „*Obrovskou námahou a tréninkem děti dokázaly, že umí tancovat a že se svým vrstevníkům z řad slyšících nejen dokáží vyrovnat, ale mnohé i předejhnat. Zúčastňovali jsme se přehlídek ve Zlíně, na Žižkově, vystupovali jsme na plesech, schůzích, večírcích a dětských dnech.*“¹⁶. Taneční vystoupení můžeme shlédnout i na českých a zahraničních festivalech.

¹⁵POKORNÝ, Jiří. *Evropské centrum pantomimy neslyšících* [online]. 2005 [cit. 2010-04-10]. Stanovy. Dostupné z WWW: <<http://www.ecpn.cz/index.php?art=10>>.

¹⁶KOŮŘIMSKÝ, Oldřich. Taneční kroužek. *Klub Salto* [online]. 2006, 1, [cit. 2010-05-17]. Dostupný z WWW: <www.sksp.org/Salto_historie.doc>.

2.4 Hudba

Pokud se bavíme o hudbě a lidech se sluchovým postižením nemůžu nezmínit jednu z nejslavnějších osob naší historie, Bedřicha Smetanu. Tento významný český skladatel ohluchl v padesáti letech, ještě však celé desetiletí poté se aktivně věnoval skládání hudby. V tomto období, kdy byl již zcela neslyšící, složil například cyklus šesti symfonických básní *Má vlast*. Příčina Smetanovy hluchoty není dodneška dostatečně objasněna (došlo dokonce i na vykopání a přezkoumání Smetanových ostatků uložených na Vyšehradském hřbitově v roce 1987). Nejpravděpodobnější příčinou Smetanova ohluchnutí byla získaná lues (neboli syfilis), kdy k ohluchnutí došlo v jejím druhém stádiu. (Vlček, 2001)

Na první pohled by se mohlo zdát, že spojení hudba – neslyšící je nemyslitelné, opak je ale pravdou. Proč by měli být lidé se sluchovým postižením ochuzeni o zážitky spojené s vnímáním hudby, s libými pocity, které v nás vyvolává? V posledních letech se stále častěji objevují snahy o zpřístupnění tohoto zážitku neslyšícím, a to hned několika způsoby. Nejčastějším způsobem, jak zprostředkovat hudbu pro neslyšící, kteří ji nejsou schopni vnímat běžným způsobem, je její tlumočení do znakového jazyka, v některých případech její znázornění pohybem těla.

Tlumočit se dají jak vokální písně, kde je umělecký překlad odvozen od zpívaného textu, tak nevokální skladby. V prosinci roku 2009 proběhl již 15. ročník humanitární akce nazvané *Podepsáno srdcem*. Jedná se o hudební koncert, kterým provází Český národní symfonický orchestr, v jeho repertoáru jsou zařazeny jak operní árie, tak šansony, muzikálové a swingové standardy nebo například úpravy moravských lidových písní. Zásluhou České komory tlumočnicků znakového jazyka je od roku 2003 celý průběh koncertu převáděn do znakového jazyka. Koncert je také přenášén Českou televizí, což pozitivně působí na informovanost o komunitě neslyšících a jejich jazyce v řadách široké veřejnosti. Neslyšící si tak mohou vytvářet vztah k hudbě, mohou ji poznávat, mohou se jí nechat obohacovat.¹⁷ „*Východiskem tlumočnicka při přípravě na*

¹⁷ Česká komora tlumočnicků znakového jazyka [online]. 2009 [cit. 2010-06-01]. *Podepsáno srdcem*. Dostupné z WWW: <<http://www.cktzj.com/index.php?page=projekt&info=21>>.

*tlumočení hudby nebo zpěvu do znakového jazyka je, že neslyšící divák musí mít stejný emocionálně zabarvený zážitek, jako má slyšící posluchač z poslechu hudby či písně. Tlumočník při volbě znaků vychází z melodie, rytmu, gradace skladby, emočního náboje.“*¹⁸ Jiří Janeček, tlumočník hudby do znakového jazyka popisuje způsob své práce slovy: „*Já dávám zažít pocity a dojmy z hudby, nikoli to, jestli zrovna zní vysoký nebo nízký tón. Neslyšící nevědí, o čem je řeč, zvláště když jsou postižení už od narození. Tóny při tlumočení přirovnávám třeba ke světlu. Tmavé nebo temné spojuji s hlubokými tóny, hodně světla s vysokými. Na jediný koncert se připravuji až několik týdnů dopředu. Nejprve musím hudbu nasát do sebe, teprve pak se rozhodnu, jak ji budu vyjadřovat, jaké výrazové prostředky použiji. Hraje-li třeba harfa, zvolím vodu - a tu tlumočím jemným kmitáním prstů a rytmickým vlněním rukou. Když se připojí další nástroj a mění se tempo skladby, pak rukama, tělem, ústy i obočím vyjadřuji vodu tryskající vzhůru ke slunci. Ve chvíli, kdy se všechny nástroje spojí, pokračuji třeba tím, jak se slunce rozprostírá a odráží v hladině tekoucí řeky.“*¹⁹

Na druhé straně i sami neslyšící hudbu tvoří. Za zmínku určitě stojí pěvecký soubor *Tichá hudba* založený roku 1999 Mgr. Kateřinou Červinkovou – Houškovou za spolupráce nedoslýchavé Andrey Kalců, která chtěla se zpěvem začít. Soubor vystupuje příležitostně na společenských akcích neslyšících i slyšících. Takto se hudba dostala mezi neslyšící a získává stále větší oblibu.²⁰

2.5 Film

V roce 2007 vznikla první filmová organizace v České republice AWI film, která produkuje filmy a reklamy vyrobené samotnými neslyšícími. Jejich cílem je přiblížit většinové veřejnosti způsob života, kulturu a jazyk komunity Neslyšících. Na zrodu této společnosti se podílela řada faktorů, jejichž hlavním cílem je pobavení komunity neslyšících, poskytnutí možnosti shlédnout filmy hrané v jejich mateřském (přirozeném) jazyce, kterým je český znakový jazyk. AWI film reprezentoval Českou

¹⁸MÁZEROVÁ, Romana. *Časopis sluchově postižených Gong* [online]. 2005 [cit. 2010-06-01]. Hudba pro oči. Dostupné z WWW: <<http://www.gong.cz/archiv.php?rok=2005>>.

¹⁹MELNIČUK, Petr. *Hospodářské noviny* [online]. 2009 [cit. 2010-06-17]. Jiří Janeček, tlumočník hudby pro neslyšící. Dostupné z WWW: <<http://hn.ihned.cz/c1-38963730-jiri-janecek>>.

²⁰MELNIČUK, Petr. *Ruce.cz* [online]. 2007 [cit. 2010-06-01]. Povídání o Tiché hudbě se Zuzanou Hájkovou. Dostupné z WWW: <<http://ruce.cz/clanky/161-povidani-o-tiche-hudbe-se-zuzanou-hajkovou>>.

republiku na zahraničních festivalech v Německu, Nizozemsku a Anglii. Mezi jejich filmové počiny patří akční snímek *Exponát* z roku 1827 (2008) a romantický krátkometrážní snímek *neslyšícího páru* s názvem *Čtyřlístek* (2007). Režisérem obou filmů je Miroslav Gavelčík. Tým tvoří neslyšící převážně z řad dobrovolníků. (www.awifilm.com)

Velmi zajímavý projekt vznikl při Střední, Základní a Mateřské škole pro žáky se sluchovým postižením v Radlicích. Jedná se o Multimediální tvůrčí dílnu (MTD), která se aktivně svou vlastní tvorbou snaží upozornit na nezájem médií o kulturu neslyšící menšiny a zvyšovat informovanost o této problematice. Celý projekt realizují sami studenti za podpory České komory tlumočnicků znakového jazyka, České unie neslyšících a Jazykového centra Uility. Tento projekt umožňuje žákům smysluplné využití volného času, možnost seberealizace a seznámení se s technologiemi potřebnými pro realizaci jejich aktivit, kterými jsou například školní zprávy, moderování, dokumentování kulturních událostí komunity Neslyšících a v neposlední řadě tvorba krátkých filmů.²¹

2.6 Výtvarné umění

Výtvarné umění se mezi neslyšícími těší velké oblibě. Neslyšící mají velice dobré pozorovací schopnosti a smysl pro detail díky tomu, že je u nich zrakový analyzátor neustále posilován a jejich vnímání má především vizuální povahu. Tyto schopnosti mohou na poli výtvarné tvorby vhodně uplatnit. Popularitu si výtvarné umění u neslyšících získalo zejména pro svou možnost konkrétního a jasného sdělení prostřednictvím ikonického zobrazení. Výtvarná tvorba se tak stává jednou z mála příležitostí ke komunikaci se slyšící majoritou. Není tedy náhodou, že podstatná část tvorby neslyšících umělců se týká tématu postavení komunity Neslyšících ve většinové společnosti, často v sobě skrývá naléhavou potřebu jejího uznání. Jak uvádí Novotná (2008) Neslyšící umělci ve svých dílech reflektují také osobní zkušenosti s postižením a svůj postoj k němu. Píše, že se v dílech mnohdy opakují stejné symboly- ruce v různých polohách a vyobrazení jako symbol komunikace, jejich hrdost a úcta k vlastnímu jazyku, často motivy znakových vyjadřujících tíseň, beznaděj, osamělost.

²¹ *Multimediální tvůrčí dílna* [online]. 2007 [cit. 2010-06-01]. Projekt multimediální tvůrčí dílny pro neslyšící. Dostupné z WWW: <<http://www.mtd.wz.cz/index.html>>.

Výtvarný projev neslyšících je v odborných publikacích načrtnut jen v několika málo bodech a kolikrát obsahuje protichůdní informace týkající se „obecných charakteristik“ výtvarného výrazu neslyšících. Tato nejednoznačnost informací potvrzuje, že výtvarná tvorba ve vztahu k neslyšícím je dosud málo prozkoumaný fenomén, a proto stanovit obecně aplikovatelnou charakteristiku výtvarného projevu neslyšících by vyžadovalo rozsáhlejší kvalitativní výzkum. Pak by se snad dalo tvrdit, že těžké sluchové postižení se určitým charakteristickým způsobem zrcadlí ve výtvarné tvorbě. (Novotná, 2008)

Měla jsem možnost vidět některé práce přibližně deseti neslyšících dětí mladšího školního věku a podle mého názoru se ve většině případů (jednalo-li se o děti, které měly možnost komunikovat ve svém přirozeném jazyce) nelišily od kreseb slyšících dětí, u těchto prací jsem nezaznamenala žádný regres ve výtvarné tvorbě ani ulpívání na určitých tématech. Naopak, některé výtvary se vyznačovaly snahou o co nejuvěrnější zachycení reality a smyslem pro detailní zobrazování, což potvrzuje optimální úroveň jejich mentálních schopností. Jediný zřejmý rozdíl ve výtvarném projevu byl pozorovatelný u dětí prelingválně neslyšících, jejichž rodiče preferovali používání orální metody. Právě ona neschopnost komunikovat a tím i nedostatečné rozvinutí kognitivních funkcí byly na jejich výtvarné produkci patrné vývojovým regresem. Přestože by děti v tomto věku neměly mít problém se zobrazováním postavy, jejich tvorba se častokrát omezovala pouze na tečky a čáry. Po přijetí znakového jazyka se za spolupráce pedagoga – arteterapeuta (Mgr. Růžičkové, o které bude pojednáno v kapitole 5.2) výtvarná tvorba dítěte postupně zlepšila.

Mezi nejznámější současné neslyšící výtvarníky na české scéně patří Ivana Tetauerová, která se věnuje i ilustraci a pořádá výstavy svých prací, Věra Macháčková, která řadu let vede výtvarné kroužky pro děti a sama taktéž vystavuje, nebo ilustrátor a malíř Jan Žampach. Řada neslyšících našla uplatnění v grafických firmách, kde se věnují počítačové grafice. V poslední době je mezi neslyšícími velmi oblíbená fotografie. Neslyšícími fotografy jsou například studentka informatiky Marta Kounková, která měla nedávno výstavu svých prací, nebo Daniela Pořízková a Lubomír Hykl, kteří pravidelně pořádají od roku 2007 soutěž o nejlepší fotografii neslyšících s názvem Photo Visual. Za zmínku stojí i činnost občanského sdružení Zavři uši, které za pomoci zakladatelky, logopedky Mileny Čámkové, podporuje činnost neslyšících

fotografů, včetně pořádání výstav. Jmenovat můžeme například výstavy s názvem Jako vejce vejci, nebo Intimita. (www.ruce.cz)

Výtvarné umění může přinést do života sluchově postižených lidí mnoho pozitivního. Kromě již zmíněné možnosti prezentovat své názory a šířit tak osvětu o problematice života lidí se sluchovým postižením, poskytuje svou expresivní povahou neslyšícím prostor k vyjádření svých pocitů a emocí, které bývají vlivem znesnadněné komunikace často potlačovány. Výtvarná aktivita může za vhodného vedení přispět k rozvoji pozitivních rysů osobnosti a kognitivních funkcí, k lepší sebereflexi a sebeproměňování, podporuje spontánní expresivitu, citlivost a tvořivost. Především pak sama tvořivost, jako aktivní zapojení se člověka do tohoto světa a jeho spoluúčast v něm, má pro člověka s postižením terapeutický význam. V obecnějším slova smyslu popsaly ve své publikaci Psychologie handicapu Vágnerová, Hadj-Mousová a Štech (1999) akt vlastní tvorby člověka s postižením jako faktor, který se podílí na formování jeho osobnosti. Vlastní činnost, její prožívání a následné reakce okolí významnou měrou přispívají k sebeuvědomování jedince a ke zmíněnému formování jeho osobnosti.

Ve své disertační práci použil Petr Hrouzek slova britského psychoanalytika Winnicotta, který trefně vyjádřil vztah člověka s postižením k realitě skrze jeho tvořivost. *„Tvořivost, která se neodvozuje pouze od „kreativity“ umělců a uměleckých děl, ale naopak od tvořivosti ustanovené jako rozmanité způsoby veškerého chování, reagování a vztahování se k vnější realitě. Více než cokoli jiného, je to právě tvořivé vnímání a pozorování, které dává jednotlivci pocit, že život stojí za to žít.“* (Winnicott, 2001, s.227 in Hrouzek, 2006). Do protikladu k tomuto postoji tvořivého člověka, který v sobě nese význam aktivní účasti staví Winnicott takovou formu vztahu k vnější realitě, kterou lze označit jako přizpůsobivost. Svět se stává pouze něčím vnímatelným, pomocí čehož je možné se obsloužit nebo naopak něčím co setrvale klade nároky na podvolení se. Tuto formu vtahování se k realitě považuje autor za základ patologie: *„Mnoho nemocných a postižených lidí dosáhlo právě takového kreativního životního stylu, aby posléze v hrůze dospěli k trpkému poznání, že většinu času byli tak netvořiví v okouzlení kreativitou někoho jiného.“* (Winnicott 2001, s.227 in Hrouzek 2006). (Petr Hrouzek, Arteterapie ve speciální pedagogice, disertační práce, Brno 2006)

Tímto se dostáváme k tématu arteterapie, prostoru, ve kterém se prolínají výše

zmíněné oblasti umění jako plnohodnotného kanálu pro komunikaci a introspekci²² a psychologie osobnosti (v našem případě psychologie osobnosti člověka se sluchovým postižením).

3 Vymezení pojmu arteterapie

„Pojem arteterapie vznikl spojením dvou různojazyčných slov: latinského „ars“, což znamená umění, a řeckého „therapeiá“ s významem léčba, léčení. Arteterapie bývá označována jako hraniční disciplína, protože je blízká výtvarnému světu a zároveň světu psychoterapie. Arteterapie je léčebný postup, který využívá výtvarného projevu jako hlavního prostředku poznání a ovlivnění lidské psychiky a mezilidských vztahů. (www.arteterapie.cz)

O arteterapii v širším slova smyslu se někdy mluví jako o expresivní terapii. Expresivní terapii lze definovat jako odbornou, záměrnou a cílevědomou aplikaci uměleckých prostředků, použitou za účelem pomoci lidem změnit jejich chování, myšlení, emoce či osobnostní strukturu společensky i individuálně přijatelným směrem. Podle toho jaké umělecké prostředky využívá rozlišujeme druhy expresivní terapie v užším smyslu – dramaterapii, teatroterapii, psychodrama, muzikoterapii, biblioterapii a arteterapii. (Müller, 2005)

V arteterapii nejde o zhotovení dokonalého díla, ale o proces tvorby jako takový. Lidé se často obávají, že nemají výtvarné nadání a tudíž arteterapii nezvládnou. Terapeut by jim měl zdůraznit, že nejde o stvoření esteticky hodnotné práce, ale o uvolnění a navození příjemných pocitů při výtvarné činnosti. Je potřeba, aby klient získal k tvorbě kladný vztah.

Stejně jako všechny druhy psychoterapie i arteterapie upravuje narušené činnosti organismu psychologickými prostředky, v tomto případě prostředky výtvarnými. Abychom tedy pochopily její principy fungování a realizaci, musíme se nejprve zaměřit na psychoterapii jako takovou, na její postupy, východiska a směry, ve kterých je arteterapie realizována, protože podle mnohých autorů²³ z ní z velké části vychází.

²² Slavík (2002)

²³ Tento názor zastávají například docent Slavík nebo doktorka Koblicová ve své teoretické stati *Arteterapie a psychoterapie v období dospívání* v publikaci *Současná arteterapie v České republice a v zahraničí* (2000)

3.1 Teoretické pozadí arteterapie

Terapeutické přístupy lze obecně vymezit jako takové způsoby odborného a cíleného jednání člověka s člověkem, jež směřují od odstranění či zmírnění nežádoucích potíží, nebo odstranění jejich příčin, k jisté prospěšné změně (například v prožívání, chování, fyzickém výkonu). Tomu odpovídá rovněž etymologie termínu terapie, jehož řecko-latinský název odkazuje na léčení, ošetřování, ale také na starání se, pomáhání, cvičení.

Terapie se dají podle vlastních bazálních prostředků rozdělit na:

terapii chirurgickou,

farmakoterapii,

fyzioterapii,

psychoterapii. (Müller, 2005)

„Psychoterapie je léčba duševních poruch psychologickými (nikoliv fyzikálními nebo biologickými) prostředky“ (Atkinson, 2003, s. 569) Nemusí se jí účastnit pouze osoby duševně narušené, zabývá se vnitřními obtížemi, které mohou sužovat každého z nás a oslabovat naši schopnost vyrovnávat se s úkoly a tlaky přítomnými v našem životě.

V psychoterapeutickém procesu je zásadní vztah, který spolu klient a terapeut naváží. Bruchová (1997) velmi jednoduše definuje psychoterapii jako situaci, kdy na sebe dva lidé působí a snaží se dospět k vzájemnému pochopení s tím, že konkrétním cílem je, aby to bylo nějak ku prospěchu tomu, který je v tísní. Nejde zde o to, učinit klienta šťastným nebo méně nespokojeným, terapeut jim ale může pomoci, aby alespoň do jisté míry dokázali své problémy realisticky posuzovat, naučili se na ně vhodně reagovat a zbavili se svého pocitu bezmoci.

3.2 Psychoterapeutické směry a jejich využití v arteterapii

Psychoterapie se v současné době realizuje v několika liniích, přístupech, které lze v arteterapii využít. Z těch nejvýraznějších můžeme jmenovat např. *humanistickou linii*, kde je zdůrazňována především lidská jedinečnost, svoboda a zejména odpovědnost za sebe sama. *„Humanistické terapie kladou důraz na přirozenou tendenci jedince k růstu a seberealizaci. Humanističtí psychoterapeuti předpokládají, že*

psychické poruchy se objevují u lidí tehdy, když proces realizace vlastního potenciálu je blokován okolnostmi nebo druhými lidmi (rodiče, učitelé, partneři. Cílem humanistické psychoterapie je pomoci klientovi , aby se plně stal osobou, kterou je schopen se stát.“ (Atkinson, 2003, s. 577)

V arteterapii je humanistický přístup hojně využíván. Kreativita je zde chápána jako globální cíl jednotlivce, který vede k sebeaktualizaci a sebetranscendenci. Přístup terapeuta je nedirektivní, funguje zde pouze jako katalyzátor. Praktické techniky takto orientovaných autorů se zaměřují na podpoření myšlenky, že každý člověk na tomto světě reprezentuje něco nového, co tu dříve ještě nebylo, je jedinečný a originální, a že úlohou každého jedince je aktualizace vlastních potenciálů, a ne opakování někoho nebo něčeho. (Šicková, 2002)

Dále je to *hlubinná linie*, kam řadíme psychoanalýzu, jakožto směr zdůrazňující především vnitřní psychické konflikty a vývoj v časném dětství. „*Klíčový předpoklad psychodynamických terapií spočívá v přesvědčení, že současné problémy klienta nemohou být úspěšně vyřešeny bez hlubokého porozumění jejich nevědomým podkladům v ranných vztazích s rodiči a sourozenci. Cílem psychoanalýzy je přivést konflikty (potlačené emoce a motivy) do vědomí, aby mohly být zpracovány racionálnější a realističtější způsobem. Psychoanalýza je dlouhý a velmi intenzivní proces.“* (Atkinson, 2003, s. 570)

Během tohoto procesu může v důsledku interakce mezi klientem a terapeutem vzniknout takzvaný přenos. Přenos je tendence klienta činit z terapeuta objekt svých emočních reakcí. Klient vyjadřuje vůči analytikovi postoje, které ve skutečnosti cítí vůči druhým lidem, kteří jsou, nebo byli v jeho životě důležití. Upozornění klienta na způsob, jakým se k terapeutovi chová, mu pomáhá uvědomit si, jak se chová vůči druhým lidem (Atkinson, 2003,) Jiným jevem, který může během procesu terapie vzniknout je takzvaný protipřenos. Vyznačuje se stejnými mechanismy jako přenos, akorát se týká vztahu terapeuta ke klientovi

V psychodynamicky orientované terapii se k obnažení nevědomých obsahů využívá metody volných asociací (terapeut vyzve klienta, aby nechal volně plynout svoje myšlenky a pocity a říkal cokoliv, co mu přijde na mysl, aniž by myšlenky nijak cenzuroval nebo upravoval), další technikou je takzvaná analýza snů, jež spočívá ve vyprávění obsahu snu a následných volných asociací vztahujících se k obsahu.

(Atkinson, 2005) Ve snu se, stejně jako v obraze klienta, manifestují jeho latentní (nevědomé, skryté) obsahy. Ty lze pak cílenou analýzou klientovi prezentovat, ozřejmit a tím i pomoci pochopit pozadí některých jeho problémů. Těchto principů využívá například rožnovská arteterapie na Jihočeské univerzitě v Českých Budějovicích. Takzvanou rožnovskou arteterapii založil, a deset let vedl, výtvarník a pedagog PhDr. Milan Kyzour. Rožnovská arteterapie pracuje pomocí metodických pokynů, kterými směřuje klienta ke změně jeho výtvarného stylu. Skrze tuto změnu v obraze mění klient své postoje a chování ve skutečnosti. Klíčový je tu opět vztah terapeuta a klienta a jejich vzájemná komunikace. Rozprava nad obrázkem klienta mu umožňuje porozumět obsahu výtvarného sdělení. Jedná se tedy o projekci nevědomých obsahů klientova vědomí na papír, porozumění těmto obsahům prostřednictvím intervence terapeuta (z nevědomých se stávají vědomými) a následná změna v nazírání, popřípadě změna v chování klienta. Proto se někdy uvádí název intervenčně-projektivní arteterapie.²⁴

Dalšími hlubinnými směry uplatňovanými v arteterapii jsou podle Šickové (2002) arteterapie podle C. G. Junga, která je zaměřena zejména na diagnostiku a terapii pomocí rozmlouvání o obrázku ve třetí osobě a individuálně orientovaná arteterapie, která namísto Freudova libida považuje za základní sílu lidské psychiky potřebu sebeuplatnění a touhu po moci, jejím cílem je především zvýšit sebevědomí klienta a odstranit pocity méněcennosti.

Kognitivně-behaviorální linie, vychází z přesvědčení, že veškeré psychické projevy jsou měnitelné učením, či přeučováním. Jedná se o takzvané tvarování reality, kdy terapeut vytváří konstrukty, které klient postupně přebírá. Tvarování reality je zaměřeno na učení novému chování. Stejně tak se v závislosti na klientově výtvarné činnosti mění i jeho emocionální stav.²⁵

Poslední dvě jmenované linie se oproti linii humanistické vyznačují spíše direktivním vedením klienta terapeutem. Z dalších, již méně frekventovaných psychoterapeutických přístupů uplatňovaných v arteterapii, můžeme jmenovat například *relaxační* a *psychofyzilogický přístup*, vycházející z předpokladu propojenosti

²⁴ *Arteterapie* [online]. 2009 [cit. 2010-06-17]. Rožnovská interpretační arteterapie. Dostupné z WWW: <<http://www.arteterapie.wz.cz/index.html>>.

²⁵ BAŽANTOVÁ-ŠTEFANÍČKOVÁ, Marie. *Arteterapie* [online]. 2008 [cit. 2010-05-03]. Behaviorální experiment v arteterapii. Dostupné z WWW: <<http://www.arteterapie.cz/modules/articles/article.php?id=66>>.

psychické a fyzické jednoty člověka; *sugestivní a hypnoterapeutický přístup* pracující s klientem ve změněném stavu vědomí; nebo *systémové, systematické a komunikační přístupy* nalézající uplatnění zejména v rodinné a párové terapii. Existují samozřejmě i jiné přístupy, které kombinují prvky z různých oblastí za účelem vytvoření nového prakticky upotřebitelného modelu psychoterapie. (Müller, 2005) Podle Šickové (2002) to jsou dále ještě *fenomenologický přístup*, jehož aplikovatelné techniky v terapii jsou uvědomění si prožitku „tady a teď“ ve snaze vyhnout se traumatizujícím vzpomínkám na minulost a úzkostnému očekávání budoucnosti (ambicí terapeuta je odpoutat klienta od jeho problémů a tím pochopit jeho současnou situaci); *postmoderní přístup*, který zdůrazňuje sebereflexi a smyslové vnímání celistvosti života, světa, člověka ve využití intermediálních přístupů hudby, tance, dramatu nebo právě výtvarné tvorby a *spirituálně-ekologický přístup*, který zdůrazňuje transcendentální přesah člověka skrze jeho kreativní činy.

Většina arteterapeutů v terapii kombinuje prvky jednotlivých směrů a volí je podle potřeby klienta.

3.2.1 Psychoterapie u lidí se sluchovým postižením

Psychoterapie zaznamenala v 60. a 70. letech obrovský boom, stal se z ní sociální fenomén. Dnes existuje více jak 250 odvětví orientovaných na různé skupiny lidí. (Leigh, 1999) Zprvu byla určena pouze pro lidi s duševními poruchami, ale velmi rychle se rozšířila i mezi běžnou populaci, do psychoterapie vstupují lidé, kteří chtějí sami sebe lépe poznat, zlepšit vztahy s okolím, žít svůj život spokojeně, produktivně a smysluplně. (Wolberg, 1995 in Leigh, 1999)

Pro lidi se sluchovým postižením nebyla dlouho přístupná, protože neexistovaly psychologické disciplíny zabývající se jejich chováním a duševním zdravím, současně chyběla kvalifikovanost odborníků v této problematice. Pomalý vývoj psychoterapie s lidmi se sluchovým postižením byl nadále brzděn negativním přístupem odborníků a jejich mylným názorem, že neslyšící nemohou z psychoterapie těžit. Využití terapie (zejména psychoanalytické a kognitivní) mělo podle nich opodstatnění pouze v případě vysoce vzdělaných sluchově postižených, kteří ovládají mluvený jazyk a jsou ohluchlí postlingválně. Neslyšící samozřejmě může podstoupit kvalitní terapii ve znakovém jazyce, proto se později tato tvrzení ukázala jako chybná. Do té doby byla

psychologická pomoc sluchově postiženým poskytována direktivním způsobem, prostřednictvím rad a doporučení, kterými by se měli řídit, aniž by mezi odborníkem a klientem probíhala jakákoliv interakce. V 70. letech se situace mírně zlepšila, zejména díky iniciativě pracujících s neslyšícími byly zřizovány psychologické poradny, stále však měla poskytovaná péče formu spíše pasivního přijímání informací. Zlepšení situace nastalo až v 80. a 90. letech, kdy se o duševní zdraví sluchově postižených začali zajímat mladí lidé z řad slyšící i neslyšící populace. Zájem o psychické a sociální problémy neslyšících a o jejich duševní zdraví podnítil aktivitu odborníků. Otázka „Je psychoterapie s neslyšícími možná?“ se transformovala na otázku „Jak teorii převést do praxe a jak bude přínosná pro neslyšící?“ (Leigh, 1999)

3.3 Historie arteterapie

Arteterapie je poměrně mladý, ale slibně se rozvíjející psychoterapeutický obor, rozšířen po celém světě. Výraz art therapy ve svých pracích jako první použila Margaret Naumburgová ve třicátých letech 20. století v USA. Tento termín se v Evropě začal používat až roku 1940 a první profesionální školení arteterapeutů vznikala v pozdních osmdesátých letech 20. století.. (Šicková, 2002)

Rozvoji arteterapie jako oboru předcházelo mnohonásobně delší období, v němž lidé intuitivně využívali psychoterapeutických funkcí výtvarného projevu. Počátky těchto arteterapeutických snah spadají do starověku, a v jistém ohledu až do pravěku. Souvisí především s magickými úlohami výtvarných fenoménů a se symbolikou určitých barev, tvarů, kompozičních sestav a podobně. Léčebné sošky nebo obrazce měly - a v přírodních komunitách dodnes mají - formu určenou pevnými pravidly léčebné magie. Například terapeutický účinek některých magických sošek z rovníkové Afriky je uživateli posuzován podle množství jejich dílčích částí a podle kvality zpracování detailů. První návody pro záměrnou expresivní terapii nebo úvahy o léčebných účincích umění pocházejí již od Aristotela. Ten vyslovil myšlenku o katarzi – očištění duše pomocí uměleckého zážitku: „*Tragédie odstraňuje úzkostné pocity duše vzbuzováním soucitu a hrůzy.*“²⁶

²⁶ Citováno z přednášek docenta Slavíka ze dne 19. 3. 2003 (Jihočeská univerzita, Ateliér arteterapie)

Arteterapie jako samostatný moderní obor se rozvíjela ve dvou liniích. První linie (můžeme jí nazvat „psychiatrická“) vycházela z poznatků léčby psychotických onemocnění, zejména schizofrenie, a vyvíjela se od poslední třetiny 19. století, výtvarný projev klienta zde byl především objektem diagnózy. Druhá linie („psychoanalytická“) navazovala na poznatky psychoanalýzy S. Freuda a rozvíjela se od první čtvrtiny 20. století zejména díky průkopníkům americké arteterapie, již zmíněné Margaret Naumburgové a N. C. Lewise. Psychoanalytická arteterapie překonala komunikativní nezúčastněnost klient – terapeut, a učinila pacientovo výtvarné dílo prostředníkem vztahu mezi dvěma jednotlivci, z nichž jeden naslouchá řeči druhého.²⁷

V současnosti zažívá arteterapie svůj rozkvět nejen v USA, Velké Británii, Francii a Německu, ale i ve státech bývalého socialistického tábora, ba i v zemích třetího světa. (Šicková, 2002) V České republice vznikla v roce 1995 samostatná Česká arteterapeutická asociace, která má vlastní webové stránky (www.arteterapie.cz) a od roku 2001 vydává časopis Arteterapie.

3.4 Metody a techniky arteterapie

Arteterapeutické metody podle Šickové (2002) jsou:

Imaginace

Představy člověka projikují jeho aktuální emoční stav a jeho problémy. Jedná se o metodu, díky níž se člověk může vrátit k některým situacím ze svého života, může je znovu prožít, zpracovat je pod vedením arteterapeuta do výtvarné podoby, zhmotnit je.

Animace

Tuto metodu je vhodné využívat zejména u dětí. Dítě nebo arteterapeut se identifikují s postavou na obrázku a hovoří o ní ve třetí osobě. Dítě hovoří o svých problémech ústy jiné osoby, ztrácí tak zábrany a komunikuje efektivněji.

Koncentrace

Šicková ve své práci používá ke koncentraci a meditaci tvorbu mandaly. Kellogová (in Šicková, 2002, s. 128) tvrdí, že mandala může být použita jako nástroj pro sebepoznávání a sebeodhalování. Mandala může fungovat i jako jakási mapa vnitřní reality. Člověk si uvědomí, co stojí v jeho středu. Liebmann (2004) ve své publikaci

²⁷ tamtéž

uvádí další postupy této metody, například meditativní kreslení a malování spjaté s vnímáním vlastního těla, autogenní trénink, barevné meditace podle Rudolfa Steinera, kdy klient zapouští barvy do mokrého papíru a tak dále. Všechny tyto postupy jsou spojené s úvodní relaxací.

Restrukturalizace

Metoda má za cíl restrukturalizovat některé klientovi postoje, které mu je umožní nahlédnout v jiném světle a z většího odstupu. Klienti přetvářejí svůj artefakt tím, že jeho jednotlivé části skládají do nové podoby, nového obrazu, nacházejí v něm nový smysl a učí se jej akceptovat.

Transformace

Šicková ji využívá spíše při práci s dospělými klienty. Klient transformuje pocity z vnímání jednoho druhu uměleckého média do oblasti jiného, například transformace výtvarného díla na hudební nebo pohybové.

Rekonstrukce

Metoda je využitelná pro všechny věkové kategorie a typy postižení. Lze ji modifikovat do nejrůznějších podob. Příkladem může být dokreslování novinových koláží, rekonstrukce hliněné postavy z její části a podobně.

Tyto metody využívají ke své realizaci nejrůznější techniky, uvedu zde pro příklad jen některé z nich. Jedná se o tvorbu autoportrétů, masky, koláží na různá témata, kterými mohou být rodina, pozitivní vlastnosti klienta, strach, přání do budoucna, tvorba čáry života, mandaly, obkreslování přírodních materiálů, konstrukce obrazu pomocí přírodních materiálů, malba a tisk rukou, skupinové malby na velkoformátová plátna a podobně. Výtvarných materiálů k využití jednotlivých technik je opět celá řada – akvarelové, olejové nebo temperové barvy, voskovky, pastely, barevné papíry, barvy na tělo, novinové výstřižky, plátna různých velikostí, hlína, sádra, přírodní materiál a tak dále.

3.5 Složky arteterapie

Arteterapie má dvě složky – diagnostickou a léčebnou.²⁸ Klientův obraz je pro arteterapeuta důležitým diagnostickým materiálem. Jak popisuje Matoušek (1999), v obraze se prolínají jak klientovy vědomé, tak nevědomé tendence, které o něm zásadním způsobem vypovídají.

Například psychodynamicky orientovaná arteterapie na Jihočeské univerzitě, vycházející z Freudovy teorie výkladu snů, je názoru, že obraz je stejně jako sen odrazem našich nevědomých obsahů. „Artefakt totiž v sobě skrže různou míru zkreslení zobrazené skutečnosti odráží napětí mezi objektivní a psychickou realitou, mezi požadavkem reality a jeho (výtvarnou) reflexí, mezi záměrem a (výtvarným) provedením.“²⁹ Na základě zobrazení těchto, do nevědomí vytlačených přání a tužeb v podobě různých symbolů, zvolených barev, barevných kombinací a podobně, interpretuje arteterapeut za spolupráce klienta jeho obraz, neboli „operuje se srozumitelnými složkami obrazu a hledá v nich logicky doložitelný řád souvislostí.“³⁰ Interpretace nám tedy umožňuje identifikovat klientovu osobnost, jeho postoje, touhy, přání, ale i jeho psychické problémy, následně pak během terapeutického procesu klientovi tyto nevědomé obsahy osvětluje (činí z nich vědomé), a tím ho vede k reflexi.³¹

Arteterapie, jak už bylo v předchozí kapitole řečeno, je realizována různými směry, proto i využití jejích metod a technik se v praxi liší. Někteří z nich (například humanisticky orientovaní arteterapeuti) interpretaci při práci s klientem vůbec nevyužívají. Většinou znají její principy, ale používají jí pouze jako podpůrný prostředek k pochopení klienta.

K reflexi svého nitra a k pozitivním změnám ve svém prožívání dospívají klienti i prostřednictvím samotné tvorby. „*Patologické a škodlivé se přetransformováním do uměleckého artefaktu může ventilovat. To následně působí psychoterapeuticky na jeho*

²⁸ Citováno z přednášek docenta Slavíka ze dne 19. 3. 2003 (Jihočeská univerzita, Ateliér arteterapie)

²⁹ Arteterapie [online]. 2009 [cit. 2010-06-17]. Rožnovská interpretační arteterapie. Dostupné z WWW: <<http://www.arteterapie.wz.cz/index.html>>.

³⁰ SLAVÍK, Jan. *Artetefiletika* [online]. 2007 [cit. 2010-05-03]. Výtvarný výraz – nástroj terapie i výchovy. Dostupné z WWW: <<http://www.artefiletika.cz/modules/articles/article.php?id=41>>.

³¹ Arteterapie [online]. 2009 [cit. 2010-06-17]. Rožnovská interpretační arteterapie. Dostupné z WWW: <<http://www.arteterapie.wz.cz/index.html>>.

fyzické i psychické danosti.“ (Šicková, 2002, s40)

3.6 Formy arteterapie

Arteterapii lze podle Šickové (2002) aplikovat formou:

Individuální arteterapie

Hornáková (1999, in Šicková, 2002, s.43) se domnívá, že individuální terapie je vhodná pro klienty, jejichž problém vyžaduje celou pozornost terapeuta nebo jejichž chování ve skupině by působilo rušivě, odstrašujícím, způsobem a mohlo by mít pro druhé klienty negativní následky (například agresivita, negativní vůdčovství, psychotické projevy).

Skupinové arteterapie

Liebmann (2004) popisuje výhody a nevýhody práce ve skupině. Mezi výhody patří například vzájemná podpora mezi lidmi s podobnými potřebami, poučení se ze zpětné vazby od ostatních, vyzkoušení si nových rolí, skupiny mohou být také katalyzátorem vývoje skrytých zdrojů a schopností. Jako nevýhody spatřuje Liebmann obtížné zachování důvěrnosti, nedostatek individuální pozornosti pro každého, nesnadnou organizace a podobně.

Šicková (2002) uvádí ještě další formy, které se však mohou řadit do skupinové terapie:

Rodinná arteterapie

„Rodinná arteterapie zahrnuje širokou škálu problémů, jež se týkají všech generací. Cíl rodinné arteterapie je v lepší komunikaci, ve snaze spolupracovat na řešení konfliktů, v sebeidentifikaci, ve větší autonomnosti členů rodiny, v možnosti spontánního vyjádření svých emocí.“ (Šicková, 2002, s. 45)

Arteterapie v partnerském vztahu

Arteterapeutické kreslení zviditelní představy partnerů jejich problémy a očekávání od druhého. Kresby mohou být základem rozhovoru partnerů s terapeutem, společně mohou dospět k vyřešení konfliktu, nedorozumění, či krize. (Šicková, 2002)

3.7 Komu je arteterapie určena?

Arteterapie je vhodným postupem zejména u těch klientů, kteří se nesnadno slovně vyjadřují, což jsou například lidé trpící psychózami, dospívající a děti, starší lidé a lidé s postižením. Arteterapie je také vhodná pro klienty silně emočně prožívající události, jež většinu ostatních lidí z míry nevyvedou. Pro tyto emočně labilní klienty je možnost výtvarného vyjádření nerizikovou příležitostí k odvedení a zpracování emocí, jež by v jiném prostředí a při jiném způsobu vyjádření klientovi mohly způsobit nepříjemnosti. (Matoušek, 1999)

Arteterapie, jako efektivní cesta k nápravě, se v poslední době začala využívat při práci s dětmi s ADHD, poruchami chování, poruchami příjmu potravy nebo u dětí týraných a zneužívaných, dále například u lidí s drogovou závislostí, nebo u lidí vykonávajících tzv. pomáhající profese. (Šicková, 2002)

4 Využití prvků arteterapie ve speciální pedagogice

Druh, rozsah, doba vzniku postižení, rodinné zázemí a mnoho dalších faktorů ovlivňuje psychiku člověka s postižením různou měrou a tím pádem i rozsah pomoci, která by mu měla přinést potřebnou psychickou stabilitu. Ztotožňuji se však s názorem doktorky Horňákové, která ve svém příspěvku do publikace *Terapie ve speciálně pedagogické péči* píše: „*Ve speciální výchově ale zpravidla všechny děti potřebují terapii, často celkem speciální, která vyžaduje individuální přístup a spoustu času.*“ (in Pipeková a Vítková, 2001, s. 23) Terapie ve speciální pedagogice podle ní znamená ve značné míře nacházení smyslu pro věci, jevy a hodnoty a vytváření si vlastních postojů pro smysluplné působení v reálném životě. Arteterapie je ideálním prostředkem k dosažení těchto cílů.

Umělecká tvorba umožňuje do jisté míry ošetření nezpracovaných emocí ze zážitků, které obsahují traumata, jako je setkání s fyzickým či duševním utrpením, sociálním neporozuměním, komunikačním neúspěchem a společenským nepochopením. Tak jako mohou tyto zážitky navždy změnit osobní život každého člověka, stejně tak ho mohou i v jistém slova smyslu prohloubit a obohacovat. Pedagogicko-terapeutické systémy podporující lidskou kreativitu jako nástroj k vyvolání změny či zlepšení stavu

se staly nedělitelnou součástí rehabilitace či léčby lidí s postižením. (Novotná, 2008)

4.1 Terapie uměním

V arteterapii bývají rozlišována dvě základní profesní pojetí: terapie uměním a artpsychoterapie. Ve speciální pedagogice nachází své uplatnění zejména terapie uměním. Terapie uměním, neboli prvoprocsová arteterapie, zdůrazňuje léčebnou úlohu samotného tvůrčího procesu založeného na uměleckých aktivitách. Tedy tím, čím je umělecká tvorba pro člověka přínosná. Tvorba nám poskytuje bezprostřední, osobní a neopakovatelný zážitek. Je to aktuální kontakt s vlastním já, seberealizace, svobodné a ničím neomezené vyjádření své osobitosti, pochopení vlastní jedinečnosti. „*Expresivní vyjádření člověka v tvorbě se neopírá o pravidla společnosti, spíše naopak, jde proti nim. Člověk v tvůrčím uskutečňování tvoří tak, jak chce, jak potřebuje, tak jak to cítí, dynamicky. Zde ho neomezují požadavky, normy, termíny ani stres. Tvorba přináší do života člověka i nové hodnoty: duševní hygienu, rovnováhu, relaxaci, spontánnost, soustředění, žití své lidské přirozenosti naplno a mnoho dalších.*“³²

Docent Slavík ve své knize Umění zážitku poukazuje na další rozměr umělecké tvorby, kterým je jakýsi přesah sebe sama, neboli nahlížení na svět v širších souvislostech nikoliv pouze z pohledu člověka s postižením. „*Umělecké zážitky se pak mohou stát východiskem jak pro hledání obecnějšího kulturního nebo přírodního rozměru lidské existence, tak pro objevování osobní identity v kontextu své doby a kultury. Ale mohou se stát i prostředkem, který člověku pomáhá vyrovnávat se s nejistotami a bolestmi života.*“ (Slavík, 2001, s. 10)

Takto bývá arteterapie využívána například v podobě chráněných dílen. Klíčové kompetence arteterapeuta v tomto pojetí by měly být umělecké a speciálněpedagogické.

Oproti tomu artpsychoterapie, neboli druhoprocsová arteterapie, obohacuje umělecký tvůrčí proces verbální psychoterapeutickou reflexí anebo intervencí. Příkladem může být již zmíněná psychoanalytická arteterapie na Jihočeské univerzitě nebo arteterapie SUR. Arteterapeut by v tomto případě měl mít kompetence umělecké a

³²ŠTĚPÁNEK, Petr. Arteterapie s dětmi. *Referát do p* \square *edm* \square *tu D* \square *tská psychoterapie* [online]. 2006, 7, [cit. 2010-05-17]. Dostupný z WWW: <http://www.phil.muni.cz/~hump/psychoterapie/deti/Papers/AS2006/Arteterapie_s_detmi_Stepanek.pdf>.

psychoterapeutické.³³

4.2 Arteterapie jako součást komprehenzivní rehabilitace

Arteterapie jako jedna ze speciálních terapií je součástí komprehenzivní rehabilitace. Komprehenzivní rehabilitace ve speciální pedagogice je zaměřena především na mírnění či odstranění sekundárního dopadu poruch a postižení. Jako plnohodnotný terapeutický přístup tak může být zacílena na minimalizaci či odstranění sekundární zátěže základního dynamického systému. (Hrouzek, 2006) V tomto pojetí se pak setkáváme s arteterapií nabízenou formou arteterapeutických sezení v zařízeních pro zdravotně postižené, v rámci kroužků při školách pro děti se speciálními potřebami, ve zdravotnických zařízeních, formou již zmíněných chráněných dílen a podobně.

4.3 Příklady využití arteterapie ve speciální pedagogice

Pro ilustraci zde uvádím několik příkladů z oblasti speciální pedagogiky, kde nachází arteterapie své uplatnění.

U lidí s mentálním postižením může podle Šickové (2002) kompenzovat jejich intelektové deficity, poznávací funkce, schopnosti zevšeobecňování a chápání jevů v souvislostech. Ve své knize pak popisuje přínos využití hlíny, jakožto arteterapeutického materiálu, při práci s těmito lidmi. *„Pro tuto populaci jsou vhodné tělesně orientované techniky, které probíhají konkrétně tělesně – hmatově. Pro mentálně handicapované jedince znamená silný emotivní zážitek zprostředkovaný výtvarnými aktivitami způsob učení se o světě, jeho souvislostech. Racionální cesta je často neschůdná nebo by znamenala zbytečnou okliku.“* (Šicková, 2002, s. 81) U lidí s tělesným postižením pak autorka zmiňuje využití výtvarného projevu jako prostředku k rozvoji jemné a hrubé motoriky a v neposlední řadě eliminaci negativního sebehodnocení, které se u těchto dětí často vyskytuje právě v důsledku jejich tělesné odlišnosti.

Využitím arteterapeutických prvků u lidí se zrakovým postižením se u nás zabývá speciální pedagog a arteterapeut PaedDr. Evžen Perout. Vyvinul takzvané „hmatové modelování“, které dovoluje nevidomému svou tvorbou zviditelnit dojmy a

³³ Citováno z přednášek docenta Slavíka ze dne 19. 3. 2010 (Jihočeská univerzita, Ateliér arteterapie)

představy o okolním světě a o sobě samém. „*Představy zrakově postižených, které jsou často zúžené, zlomkovité, schématické, na nízkém stupni zevšeobecnění, se pomocí arteterapeutické intervence integrují, stávají se jasnějšími*“. (Šicková, 2002, s. 94) Další oblastí speciální pedagogiky, která využívá techniky arteterapie, je oblast logopedie, kde usnadňují a urychlují proces nápravy řeči.

5 Využití prvků arteterapie u lidí se sluchovým postižením

Stejně tak, jako nachází arteterapie své uplatnění na poli speciální pedagogiky v oblasti péče o lidi s mentálním, tělesným, zrakovým, nebo řečovým postižením, může být velkým přínosem při práci s lidmi se sluchovým postižením. V této části své práce se budu věnovat využití arteterapeutických prvků v souvislosti s některými specifiky osobnosti sluchově postižených a uvedu zde konkrétní příklady pracovních postupů.

5.1 Výtvarná tvorba jako forma komunikace

Řeč není pouze vyjadřovacím prostředkem, s její pomocí si strukturujeme svět kolem nás a dáváme mu smysl. Řeč a myšlení spolu těsně souvisejí, řečí vyjadřujeme naše myšlenky, pocity a postoje, také nám je ale umožňuje třídit a uspořádat je ve smysluplný celek. Pakliže nám chybí komunikační prostředek (kterým může být bezesporu i znakový jazyk), ocitáme se v chaosu a změní našich vnitřních představ a pocitů, které nedokážeme nijak uchopit, vysvětlit a dát jim řád. (Caseová a Dalleyová, 1995)

Gardner (1985 in Caseová a Dalleyová, 1995, s. 21) tvrdí, že během vývoje se dítě učí dávat světu smysl a řád několika různými způsoby, a to ikonickým, muzikálním, jazykovým, logickým a matematickým. Uvedené způsoby (nejde zde v žádném případě o definitivní výčet) umožňují jedinci dojít k nalezení smyslu „sebe sama“. Tyto různé formy duševní aktivity spolu samozřejmě navzájem souvisejí, chybí-li však některá z nich, mohou ostatní nadále fungovat na optimální úrovni.

Jak už bylo výše uvedeno, ve většině případů mají neslyšící děti slyšící rodiče. Rodiče těchto dětí proto, aby mohli se svými dětmi komunikovat, se zpravidla učí znakový jazyk takzvaně „za pochodu“, tedy v průběhu života dítěte. Někteří rodiče mají s osvojením si nového způsobu komunikace značné potíže, stává se tak, že i děti

zpočátku neovládají znakový jazyk v dostatečné míře. Dalším důvodem znesnadněné komunikace může být mentální postižení. Dubowski (in Caseová a Dalleyová, 1995) se domnívá, že se ikonické vyjadřování může rozvíjet nezávisle a být tak alternativou k jazykovému vývoji. Chybí-li u dítěte adekvátní rozvoj řeči, může ikonická linie vývoje nabídnout jiný způsob, jak dát smysl a řád jinak chaotickému světu. Jak uvádí Horovitz (2007) arteterapie může být neverbální intervencí, v práci se sluchově postiženými je to velmi cenná metoda. Užití vizuálního média prostřednictvím arteterapie nám nabízí nové možnosti komunikace. *„Umění transcendentuje to, co je slovy nevyjádřitelné. Výtvarné umění mi pomohlo komunikovat s lidmi, jejichž jazyk jsem neuměla. Stejně tak zkušenosti z mezinárodních sochařských a keramických symposií a výstav v Evropě, v Asii i v Americe, jichž jsem se v posledních dvaceti letech jako sochařka zúčastnila, mě přesvědčily, že umění je univerzálním nástrojem komunikace.“* (Šicková, 2002, s. 22)

Jak už bylo uvedeno v kapitole 2.6 mnoho neslyšících výtvarníků skrze obraz promlouvají k majoritě slyšících. Například neslyšící umělkyně Ann Silver (in Novotná, 2008) jazyk výtvarného vyjádření chápe jako vizuální zbraň pro boj s předsudky, stereotypy, nedorozuměním, paternalismem, nerovnostmi a diskriminací ze strany slyšícího světa.

5.2 Využití arteterapeutických prvků v rodině neslyšícího dítěte

Vidění a slyšení hraje důležitou roli v utváření prvních interpersonálních vztahů. Problémy ve vnímání jedním nebo druhým smyslem, mohou způsobit odlišnou představu o přítomnosti druhých. Obzvláště u neslyšících dětí, pro něž existují lidé, pouze když jsou v jejich zorném úhlu pohledu, může tento fakt vyvolat pocity osamění a izolace. Například neslyšící novorozenci jsou zbaveni přítomnosti matky pokaždé, když zmizí z jejich zorného pole, zatímco slyšící novorozenci mohou její přítomnost neustále reflektovat skrze její hlas. Děti komunikují pouze taktile a vizuálně. Tento odlišný způsob rané komunikace mezi matkou a dítětem může vést až k emocionální separaci. Na druhé straně je matka ve fyzickém kontaktu se sluchově postiženým dítětem mnohem déle, než by tomu bylo v případě slyšícího dítěte, což může vést ke zvýšené závislosti na matce a k problémům s osamostatněním a vlastní nezávislostí. To vše může ovlivnit budoucí vývoj dítěte. (Marschark a Clark, 1998)

Vzhledem k znesnadněné komunikaci, která celkem přirozeně vzniká mezi slyšícím rodičem a neslyšícím dítětem (popř. neslyšícím rodičem a slyšícím dítětem), může být výtvarná činnost prostorem k přiblížení obou světů a navázání intimnějšího vztahu, prostorem pro komunikaci. Rodinná arteterapie může odhalit vzorce interakce a komunikace, které by byly jinak nerozpoznány. Výtvarný projev odráží životní situace a potíže, se kterými je možné dál výtvarně pracovat a nacházet další možnosti jejich řešení i rozvoje. Podle Horovitz (2007) odkryje interakce během procesu komunikační vzory v rodině a parametry rodinného schématu. Sledujeme zejména to, jak se k sobě členové rodiny chovají během výtvarné činnosti, jak spolu komunikují (převažuje-li například izolace nebo integrace). Rolí terapeuta je pak rozpoznat tyto charakteristiky a zprostředkovat vhodnou rodinnou interakci využitím různých variant komunikace. Vhodnými technikami, které zkoumají vztahy v rodinách jsou portréty, kresba vlastní rodiny, abstrakce ve smyslu znázornění členů rodiny v podobě zvířat, modelace rodinného sousoší z hlíny (sousoší napovídá o vztazích v rodině), výtvarné zpracování vzpomínky z dětství, rodinné události a podobně. (Liebemann, 2005)

Určité arteterapeutické techniky spjaté s výtvarným zobrazením rodinné tematiky mohou také pomoci lépe pochopit některé jejich pocity a postoje, které byly vlivem znesnadněné komunikace nerozpoznány, nebo mylně dekodovány. Jedná se například o zhotovení vzájemných emocionálních portrétů, které si poté vymění a vlastní portréty podle své vůle pozmění, kresba současné situace a to, jak by si jí představovali, výtvarné znázornění problému, který v rodině převládá a návrh způsobu jeho řešení, nebo společné rodinné kreslení a malování. (Liebemann, 2005)

Společná výtvarná činnost navíc umožní prohloubit vzájemnou vazbu rodiče s neslyšícím dítětem, která bývá častokrát narušena. Týká se to zejména matek, které se nedokáží s postižením svého dítěte smířit. Jak uvádějí ve své publikaci Marschark a Clark (1998), jedná se zejména o matky, které slepě následují nejrůznější didaktické poučky v dobré víře, že jejich dítě dospěje určité normy (například použitím orální metody). Opomíjejí tak spontaneitu v interakci s dítětem. Všechny situace, včetně her, podřizují budování „správné“ komunikační metodě a vztah se pak stává rigidním. Tyto matky chápou sluchové postižení svých dětí jako podrážení jejich sebeúcty, proto se jeho projevy snaží ignorovat. Dítě cítí, že si jeho rodiče přejí, aby bylo jako slyšící děti. To, že jim nemohou toto přání splnit, se podepisuje na jejich sebevědomí. Cítí se

provinile, protože jsou neslyšící, cítí se méněcenní.

Některé tyto rigidní mechanismy ve vztahu k dítěti by mohly být vhodnými arteterapeutickými metodami rozvolněny. Jako nezbytně nutné se zde ukazuje potřeba bezvýhradného přijetí dítěte se vším všudy, tím pádem i smíření se s jeho sluchovou vadou. Cílem arteterapeutického působení by mohlo být přenesení pozornosti na osobnost dítěte, nikoliv pak na postižení a jeho eliminaci.

Skupinovou arteterapii lze využít také při práci pouze s rodiči neslyšících dětí, formou týdenních pobytů, nebo docházením na pravidelná sezení. Arteterapeutka Mgr. Růžičková, se kterou jsem se setkala, pořádá týdenní pobyty pro rodiče neslyšících dětí v létě. Hlavním přínosem je podle ní sdílená zkušenost rodiče s ostatními, kteří jsou ve stejné situaci jako on. Účastníci skupinové arteterapie si navzájem předávají zkušenosti, zážitky, rady, při práci sdílejí své pocity a navzájem se povzbuzují. Pro člověka je velmi důležité, aby se mohl o své pocity a starosti podělit s ostatními a zjistil tak, že spousta lidí prožívá to samé, a že v tom zdaleka není sám. Pod vedením arteterapeutky vyrábí rodiče především rodinné koláže z novinových výstřižků. Po skončení se položí práce postupně každého z rodičů na zem, nejprve analyzuje a interpretuje její obsah arteterapeutka společně s autorem a poté se přidávají i ostatní rodiče, kteří reagují na rodinný příběh dotyčného, srovnávají výklad s vlastními zkušenostmi a nabízejí jiné úhle pohledu. Interpretovaný se může inspirovat novými způsoby řešení problémů. Mgr. Růžičková spatřuje hlavní cíl těchto sezení ve vzájemném povzbuzování jejich členů a citovém odreagování.

5.3 Výtvarná tvorba a rozvoj myšlení

Nestandardní rozvoj řeči negativně ovlivňuje vývoj dalších psychických funkcí. Opožděné, respektive narušené zvládnání řeči jako znakového systému vede k omezení přísunu informací určitého typu. Další znevýhodnění vyplývá z možnosti získávat poznatky jen v přímém vizuálním kontaktu. Tato kvantitativní i kvalitativní kognitivní deprivace se projeví nápadnostmi ve vývoji poznávacích procesů. Myšlení je více vázáno na konkrétní realitu a skutečný svět, proto je obtížnější dosáhnout takového stupně porozumění, aby bylo možné abstrahovat a uvažovat hypoteticky. Děti s nestandardním rozvojem řeči nevěnují dostatečnou pozornost vzájemným

souvislostem a vztahům mezi dílčími poznatky. Jednotlivé informace nedokážou přiměřeně využít v jiné souvislosti a ulpívají na konkrétním kontextu. (Vágnerová, 2004)

Docílit přesahu konkrétní reality lze pomocí výtvarné metafory, která dítěti umožní objevit obecné myšlenky a pomůže mu formovat jeho postoje. Podle Šickové (2002) může být skrze metaforu dítěti zprostředkována také morálka a etika, protože je podána obraznou řečí, je účinnější, a pro dítě srozumitelnější než příkazy a zdůvodnění spočívající v racionálních argumentacích.

Vágnerová (2004) ve své publikaci dále uvádí, že se neslyšící (ať už děti nebo dospělí) příliš vážou na aktuální skutečnost. To se projevuje nechutí a obtížemi v plánování, uvažování o budoucnosti, a obdobně i ve zobecnění a zhodnocení minulé zkušenosti. V tomto případě by bylo vhodné zvolit takové arteterapeutické aktivity, které vedou klienta k reflektování jeho minulosti, příkladem může být výtvarné zpracování událostí, které nějakým způsobem ovlivnily klientův život. Arteterapeut vede klienta k zamyšlení nad jejím významem pro současnost, nad tím, jaký by to mělo na klienta dopad, kdyby situace nenastala a podobně. V opačném případě aktivitou, která podpoří klientovo vnímání a plánování budoucnosti, je tvorba příběhu na pokračování. Klient maluje arteterapeutem přednášený příběh, každé sezení určitou část. Do příštího setkání má navrhnout jeho pokračování, které si doma zhotoví, arteterapeut na to následně naváže a vymyslí další zápletku, jejíž řešení klient opět výtvarně ztvární.

Solojev (1977) a Vágnerová (2004) se domnívají, že neslyšící mají úroveň logického myšlení nižší než slyšící, vyšší je u nich úroveň smyslově názorného poznání. Solojev dále uvádí, že protikladný vztah mezi oběma formami poznání, nebrání rozvoji jednoho či druhého, naopak. Způsobů, jak u dítěte rozvíjet smyslově názorné poznání skrze výtvarnou tvorbu je celá řada. Roučková (2006) představuje například hry s barvami (třídění barev, používání pojmů a znaků pro jejich označení), poznávání velikosti, tvarů, třídění předmětů podle dvou až tří znaků, hledání rozdílů, rozlišování celku a detailu, figury a pozadí, cvičení orientaci v prostoru, řadě a podobně. Tímto způsobem navíc posilujeme i zrak, který je u některých dětí potřebný pro odezírání. Také Šicková (2002) se ve své publikaci zmiňuje o účinnosti stimulování kognitivních funkcí skrze výtvarnou tvorbu. Jejím oblíbeným arteterapeutickým materiálem je hlína,

kteřá podle ní rozvíjí představivost a trojdimenzionální vnímání. Kukle-Miller (in Novotná, 2008, s. 69) tvrdí, že tvůrčí zkušenosti získané v kontaktu s uměním se doporučují k obohacení jazykových dovedností. Abstraktní myšlení se rozvíjí především po zavedení těchto konceptů do práce s neslyšícími, jsou jimi logické řazení následných situací, grupování objektů a prostorové vztahy mezi objekty. Montáž a koláž, ve které se umělecké formy kombinují, podněcují tak stejný proces užívání kombinací slov pro vytváření vět.

Jak bylo výše uvedeno, neslyšícím dětem dělá problémy chápat souvislosti a vztahy mezi dílčími poznatky, nezřídka kdy se to týká i chápání chování a postojů druhých osob. (Vágnerová, 2004) Pro tyto účely je vhodné volit takové výtvarné postupy, které budou dítě vést k řešení různých společenských situací. Příkladem může být zmíněná hlína. Děti si z ní vymodelují postavy s nimiž pak hrají divadlo. Arteterapeut svými pokyny staví postavy před nejrůznější konflikty, které musí děti během hry řešit. Po skončení namalují své dojmy na papír. Na závěr si své obrázky představí a společně diskutují o svých vzájemných pocitech. Témata prací mohou být samozřejmě různá, záleží na věku dětí a na osobnosti arteterapeuta, který by měl náměty volit podle charakteru konkrétních klientů s důrazem na problematické oblasti.

5.4 Výtvarná tvorba – sebepojetí a sebepercepce

Sebepojetí člověka se sluchovým postižením a jeho představa o sobě, jak jsem uvedla v první kapitole, bývají z nejrůznějších důvodů narušeny. Arteterapie je může svými prostředky pozitivně ovlivnit, dále pomáhá zvýšit sebevědomí a zdravé sebehodnocení jedince.

Výtvarná tvorba umožní dítěti mimo jiné vnímat sebe sama jako stvořitele něčeho hmatatelného, co má svou hodnotu a význam. Je to prostor, kde zažívá úspěch, činnost, která nezná bariéry a kde není sluchové postižení omezením. Pokud bude jeho snaha ať už rodičem, učitelem nebo arteterapeutem náležitě oceněna, posílí to jeho sebevědomí a motivuje ho to k dalším aktivitám.

Na poli arteterapeutického existuje celá řada strategií, které umožní klientům získat pozitivní náhled na sebe sama. Jsou to například metody spjaté s vizualizací některých životních témat klienta do výtvarné podoby. Ve hmatatelné podobě je schopen reflektovat tyto témata z jiného úhlu pohledu a získává tak potenciální možnost měnit

své postoje a tím pádem i reálné životní situace. Nazřená možnost ovlivnit své problémy vlastním přičiněním zvýší jeho sebejistotu a dá mu pocit větší samostatnosti. Pro člověka se sluchovým postižením jsou tyto prožitky obzvlášť významné. Takovými arteterapeutickými metodami, které vedou klienta k proměně jeho náhledu, jsou podle Šickové (2002) například zmíněné restrukturalizační metody. Pro ilustraci zde uvádím konkrétní případ arteterapeutického postupu z praxe profesorky Šickové: *„Na čtvrtku A3 nakreslí účastníci technikou kresby tuší – pomocí perek nebo špejlí – strom svého života. Je dobré, když je kresba dostatečně strukturovaná, s použitím šrafování a různých struktur. Každý si potom strom vybarví pomocí voskovek. Papír rozstříhá na šest čtverců. Rozdělený obrázek každý „rozháže“ tak, že jej sestaví do nových variací a možností. Vznikne tak nový obraz, i když byly použity tytéž části předchozího obrázku. Nejzajímavější variaci autor zachytí pomocí průsvitného papíru a později barevně dotvoří.“* (2002, s. 131)

Také postupů, které umožní klientovi intenzivní vnímání sebe sama je v arteterapii velké množství. Liebmann (2005) uvádí například autoportréty (realistické, fantazijní, metaforické, 3D), tvorbu masky, abstraktní znázornění jména, vlastní sexuality, výtvarné zpracování reklamy na svou osobnost, vlastního symbolu, kresba čáry života (klient nakreslí svůj život jako čáru, cestu nebo řeku a zaznamená na ní jednotlivé výlevy a události), tvorbu koláží na různá témata, výtvarné znázornění minulosti, přítomnosti a budoucnosti, emocí a tak dále. Liebmann dodává, že pro některé to může být až příliš konfrontační, proto je nutné jednotlivé postupy opět volit s ohledem na charakter klienta a jeho situaci, ve které se nachází.

5.5 Vztah arteterapeuta a klienta se sluchovým postižením

V České republice ani na Slovensku nemá arteterapie dosud jednoznačně vymezený profesní statut. Neexistuje ani zřetelné vymezení oboru jako takového, jeho definice či určení vzhledem k jiným příbuzenským oborům. V rolích arteterapeutů působí psychologové, výtvarníci, pedagogové, lékaři, léčební a speciální pedagogové, zdravotní sestry. (Šicková, 2002)

Arteterapeuti v České republice, pracující s neslyšícími klienty, pocházejí zejména z řad speciálních pedagogů a jejich počet je bohužel velmi malý. Možným vysvětlením nízkého počtu arteterapeutů na těchto pozicích je značná komplikovanost

jejich povolání, která vyžaduje nadstandardní kompetence v podobě znalosti znakového jazyka a obecně problematiky této minority. Přestože výtvarná tvorba představuje určitou formu komunikace mezi klientem a arteterapeutem, znalost znakového jazyka se zde ukazuje jako nezbytná, zejména pro závěrečnou reflexi arteterapeutického sezení, udílení instrukcí arteterapeutem a podobně. Například psychoanalyticky orientovaná arteterapie, využívající interpretaci klientova artefaktu, by nebylo možné bez vzájemné komunikace mezi arteterapeutem a klientem vůbec realizovat.

Arteterapeut má možnost při práci s neslyšícími klienty využít služeb tlumočnicka znakového jazyka, do budoucna by se ale znakový jazyk měl přesto naučit, usnadnil by mu totiž podle Horovitz (2007) navození důvěrného vztahu s klientem a lepší akceptaci ze strany neslyšících, které podle autorky preferují v převážné většině případů neslyšícího terapeuta. Přítomnost tlumočnicka může také narušit některé aspekty terapeutického procesu, znesnadňuje například velmi důležitý oční kontakt mezi terapeuta a klientem, dále podle autorky nebývají tlumočníci absolutně objektivní, což může zásadním způsobem ovlivnit terapii. Mezi další kompetence arteterapeuta, pracujícího s touto klientelou, patří znalost prostředí, ze kterého neslyšící pocházejí, jejich kultury, a postoje k nim ze strany slyšící populace. To umožní arteterapeutovi větší obezřetnost při práci s tématy, které mohou být pro neslyšící velmi citlivá. Arteterapeut by však měl přesto počítat s výskytem negativních reakcí na svou osobu ze strany svých klientů, kteří ho mohou vnímat jako reprezentanta sluchové většiny, zodpovědného za negativní postoje vůči neslyšícím.

Osobnost terapeuta má na terapeutický výstup mnohem větší vliv, než samotný přístup, ve kterém je arteterapie realizovaná (méně tedy záleží na tom, zda se jedná například o analyticky nebo kognitivně orientovanou terapii). Jsou to přátelskost, opravdovost, důvěryhodnost, respekt vůči hodnotám neslyšících, respekt vůči jejich komunikačnímu systému a jeho užívání, v neposlední řadě pak nepodmíněné přijímání, co činí arteterapeutický proces úspěšným. (Leigh, 1999)

Závěr

Téma *Možnosti využití arteterapeutických prvků při práci se sluchově postiženými* jsem si vybrala proto, abych propojila oblasti svého zájmu, zejména pak studium Speciální pedagogiky na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a studium Arteterapie na Pedagogické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Právě tyto pracoviště mi daly nahlédnout do nutného teoretického i praktického kontextu dané problematiky, a umožnily mi abych se mohla věnovat oblasti svého zájmu, jímž arteterapie bezesporu je. Věřím, že se mi podařilo alespoň částečně propojit tyto dva okruhy, a poskytnout tak podklady a inspiraci těm, kteří se, stejně jako já, touto problematikou chtějí zabývat. Vzhledem k nedostatku ucelených informačních zdrojů, které se danému tématu věnují, bylo mým počátečním cílem ujasnit si, zda může být pro lidi se sluchovým postižením arteterapie něčím přínosná a popřípadě, v jakých oblastech jí lze uplatnit.

Použitá literatura

- ATKINSON, R. *Psychologie*. 2. vyd. Přel. E. Herman aj. Praha: Portál, 2003.
ISBN 80-7178-640-3
- BRUCHOVÁ, H. *Základy psychoterapie*. Praha: Triton 1997. ISBN 80-85875-45-4
- CASEOVÁ, C., DALLEYOVÁ, T.: *Arteterapie s dětmi*, Praha: Portál, 1995.
ISBN 80-7178-65-0
- DENMARK, J. *Deafness and mental health*. London: Jessica Kingsley, 1994.
ISBN 1-85302-212-8
- GREGORY, S. *Deaf Young People And Their Families*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. ISBN 0-521-42998-6
- HOROVITZ, E. *Visual speaking: Art Therapy and the Delf*. Springfield: Charles C Thomas Publisher, 2007. ISBN 0-398-07715-0
- HROUZEK, Petr. *Arteterapie ve speciální pedagogice*. Brno, 2006. 203 s. Dizertační práce. Masarykova Univerzita v Brně.
- HRUBÝ, J. *Velký ilustrovaný průvodce neslyšících a nedoslýchavých po jejich vlastním osudu : I. Díl*. Praha: FRPSP, 1997. ISBN 80-7216-006-0
- HRUBÝ, J. *Velký ilustrovaný průvodce neslyšících a nedoslýchavých po jejich vlastním osudu : II. Díl*. Praha: FRPSP, 1998. ISBN 80-7216-075-3
- KOSINOVÁ, B. *Neslyšící jako jazyková a kulturní menšina - kultura neslyšících*. Praha: Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008. ISBN 978-80-87153-20-8 (brož.)
- LEIGH, I. *Psychotherapy with Deaf Clients from Diverse Groups*. Washington: Gallaudet University, 1999. ISBN 1-56368-083-1
- LIEBMANN, M. *Skupinová arteterapie*. Přel. J. Elipsová. Praha: Portál, 2005. ISBN 80-7178-864-3
- MALET, C. When the Delf child need help In kolektiv autorů. *European Congress on Mental Health and Deafness: Rotterdam, The Netherlands, November Proceedings*. Utrecht: 1989
- MARSCHARK, M., CLARK, D. *Psychological Perspectives on Deafness : Volume 2*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 1998. ISBN 0-058-2710-2
- MATOUŠEK, O. *Potřebujete psychoterapii?*. Praha: Portál, 1999. ISBN 80-7178-314-5
- MONTEIRO, B. Pitfalls in Diagnosis In kolektiv autorů. *European Congress on Mental Health and Deafness: Rotterdam, The Netherlands, November Proceedings*. Utrecht: 1989
- MÜLLER, O a kol. *Terapie ve speciální pedagogice*, Olomouc: UP, 2005. ISBN 80-244-1075-3

- NOVOTNÁ, P. *Deaf Art - Výtvarné umění v kultuře Neslyšících*. Brno: Masarykova univerzita, 2008. ISBN 978-80-210-4776-1 (brož.)
- PAVLOVIČOVÁ, I. *Divadlo neslyšících a nové cesty*. Brno: vydala agentura Pořádání kulturních akcí, 2002. ISBN 80-238-9135-9
- PIPEKOVÁ, J., VÍTKOVÁ M. *Terapie ve speciálně pedagogické péči*, Brno: Paido:, 2001. ISBN: 80-85931-83-4
- POTMĚŠIL, M.: *Sluchové postižení a sebereflexe*. Praha: Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-1300-0 (brož.)
- REMVIG, J. Surdophrenia In kolektiv autorů. *European Congress on Mental Health and Deafness: Rotterdam, The Netherlands, November Proceedings*. Utrecht: 1989
- ROUČKOVÁ, J. *Cvičení a hry pro děti se sluchovým postižením : Praktické návody a důležité informace*. Praha: Portál, 2006. ISBN 80-7367-158-1
- SLAVÍK, J. *Umění zážitku, zážitek umění [teorie a praxe artefietiky] 1. díl*. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Pedagogická fakulta, 2001. ISBN 80-7290-066-8
- SOLOJEV, I.M. a kolektiv. *Psychologie neslyšících dětí*. Praha: SPN, 1977.
- SOURALOVÁ, E., LANGER, J. Speciální pedagogika osob s postižením sluchu. In RENOTIÉROVÁ, M., LUDÍKOVÁ, L. a kol. *Speciální pedagogika*. 6. vyd. Olomouc: UP, 2006. ISBN 80-244-1475-9
- ŠICKOVÁ, J. *Základy arteterapie*. Praha: Portál, 2002. ISBN 80-7178-616-0
- VÁGNEROVÁ, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-802-3
- VÁGNEROVÁ, M., HADJ-MOUSOVÁ, Z., ŠTECH, S. *Psychologie handicapu* Praha: Karolinum, 1999. ISBN 80-7184-929-4
- VLČEK, E. *Bedřich Smetana – fyzická osobnost a hluchota*, Praha: Vesmír Praha, 2001. ISBN 80-85977-46-X
- VÝROST, J., SLAMĚNÍK, I. *Sociální psychologie/Sociálna psychológia*. 1. vyd., Praha: 1997. ISBN 80-5866-20-X
- ČERVINKOVÁ, Kateřina. *Kulturní centrum ruče* [online]. 2004 [cit. 2010-05-12]. Svět neslyšících. Dostupné z WWW: <<http://ruce.cz/clanky/1/2-svet-neslysicich>>.
- Informační portál pro osoby se specifickými potřebami* [online]. 2007 [cit. 2010-06-12]. Helpnet. Dostupné z WWW: <<http://www.helpnet.cz/sluchove-postizeni>>.
- DERNIE, Věra. *Informační a vzdělávací portál školství Zlínského kraje* [online]. 2008 [cit. 2010-06-12]. Metody, postupy a zásady práce s neslyšícím žákem. Dostupné z WWW: <<http://www.zkola.cz/zkedu/pedagogictipracovnici/kabinetvychovnehoporadenstvispecialni pedagogikyaskolnipsychologie/specialnipedagogika/2034.aspx>>.
- ŠVINGALOVÁ, Dana . *Liberecké romské sdružení* [online]. 2007 [cit. 2010-06-10]. Kultura. Dostupné z WWW: <<http://www.multikultura.cz/multikulturalni-vychova/vychozi-pojmy/kultura/>>.

ČERVINKOVÁ, Kateřina; DINGOVÁ, Nad'a. *Česká komora tlumočnicků znakového jazyka* [online]. 2008 [cit. 2010-04-18]. Průvodce základní tlumočnickou terminologií. Dostupné z WWW: <<http://www.cktzj.com/index.php?page=term>>.

POKORNÝ, Jiří. *Evropské centrum pantomimy neslyšících* [online]. 2005 [cit. 2010-04-10]. Stanovy. Dostupné z WWW: <<http://www.ecpn.cz/index.php?art=10>>.

KOUŘIMSKÝ, Oldřich. Taneční kroužek. *Klub Salto* [online]. 2006, 1, [cit. 2010-05-17]. Dostupný z WWW: <www.sksp.org/Salto_historie.doc>.

Česká komora tlumočnicků znakového jazyka [online]. 2009 [cit. 2010-06-01]. Podepsáno srdcem. Dostupné z WWW: <<http://www.cktzj.com/index.php?page=projekt&info=21>>.

MÁZEROVÁ, Romana. *Časopis sluchově postižených Gong* [online]. 2005 [cit. 2010-06-01]. Hudba pro oči. Dostupné z WWW: <<http://www.gong.cz/archiv.php?rok=2005>>.

MELNIČUK, Petr. *Hospodářské noviny* [online]. 2009 [cit. 2010-06-17]. Jiří Janeček, tlumočnick hudby pro neslyšící. Dostupné z WWW: <<http://hn.ihned.cz/c1-38963730-jiri-janecek>>.

Arteterapie [online]. 2009 [cit. 2010-06-17]. Rožnovská interpretační arteterapie. Dostupné z WWW: <<http://www.arteterapie.wz.cz/index.html>>.

BAŽANTOVÁ-ŠTEFANÍČKOVÁ, Marie. *Artetefiletika* [online]. 2008 [cit. 2010-05-03]. Behaviorální experiment v arteterapii. Dostupné z WWW: <<http://www.artefiletika.cz/modules/articles/article.php?id=66>>.

SLAVÍK, Jan. *Artetefiletika* [online]. 2007 [cit. 2010-05-03]. Výtvarný výraz – nástroj terapie i výchovy. Dostupné z WWW: <<http://www.artefiletika.cz/modules/articles/article.php?id=41>>.

ŠTĚPÁNEK, Petr. Arteterapie s dětmi. *Referát do p edm tu D tská psychoterapie* [online]. 2006, 7, [cit. 2010-05-17]. Dostupný z WWW: <http://www.phil.muni.cz/~hump/psychoterapie/deti/Papers/AS2006/Arteterapie_s_detmi_Stepanek.pdf>.

KRATOCHVÍLOVÁ, Kristina. Problémy s identitou neslyšících. *Info-Zpravodaj*. 2009, 4, s. 22-23

KRATOCHVÍLOVÁ, Kristina. Šikana a žáci se sluchovým postižením. *Info-Zpravodaj*. 2008, 3, s. 25.

VYMĚTAL, Štěpán. K Problematice adolescence. *Info-Zpravodaj*. 2002, 2, s. 16-17.